ДВА НАМЕСНИШТВА

од

М. Гарашанина

БЕОГРАД
Парна штампарија Д, Димитријевића „Јеленска улица“ број 1.
1892.

Године 1888. 21. децембра, Србија је добила устав, а два месеца доцније абдицирао је владалац.

Стари устав и стари владалац, после двадесет година трајања, сишли су заједно са политичке позорнице, оставив' иза себе нови устав, новога владаоца и једно намесништво.

Србија се у брзо нашла пред мучним и заплетеним задатцима, да, с једне стране, раскида везе са старим установама и са навикама, које су иза њих остале, а, с друге стране, да једновремено прегне на дело свога унутрашњег препорођаја под најнезгоднијим приликама, које су се икад стећи могле. И, без икаквих нарочитих података, није било мучно одмах предвидети забуну, у коју ће држава бити доведена, стицајем мучних проблема, који су, овако у један мах, пред њу на решење избачени били.

I

Ми смо, на месец дана после абдикације, у једном повременом спису, напоменули да промене на

престолу никад не остају неосетне за земљу, било то у њеним унутрашњим, било то у њеним спољњим односима. Рекли смо, да, чак и онда, кад је нови владалац доспео у године, које му дају право и могућност да управу земље одмах у своје руке узме, увек протече извесно време, док он свој народ позна, док народ њега позна и док послови опет сталну равнотежу нађу и својим коловозом пођу. А кад, услед неодољивих наредаба природе или из буди којих разлога, престо остане празан, пре него што је наследник стигао у године, које би допуштале да одмах управу земље прими, онда ствар постаје много озбиљнија. Потрес је, у том случају, у толикој мери осетан, да је редак у историји пример да нови владалац, доспев' у године, које га чине способна за управу, прима земљу спокојну, срећену и напредну. Најбоље и најсрећније што се у таквим приликама дешава, то је, да земља, да цео живот народа западне у извесни застој. И кад би се све само на тај застој свело, опет би крајњи резултат за народ био назадак, јер други народи за то време живе, раде, и напредују.

Ми се нисмо устезали, да ово још онда напишемо, јер нисмо, на жалост, имали разлога страховати да ће нас догађаји порећи. Историја — а наша се у томе погледу не убраја у најсиромашније — врло је пуна примера, да су владаоци, примајући

управу земље из руку намесништва, скоро увек затицали народ затресен, поцепан, завађен и затрован мржњом; да су налазили страсти разбуктане; насиља и нереде у пуноме јеку; многе важне интересе народа и државе упуштене и угушене страначком заслепљеношћу; многе прилике омашене; многе радове занемарене; многе прохтеве надражене, а незадовољене. И кад нас историја овако поучава, онда није била неоправдана бојазан, којој смо још тада израза дали, да ће једнога дана и Краљ Србије, можда, примити управу земље у своје руке, усред овакве усталасаности и помрчине, и да ће му, у овако неодређеној и узбурканој ситуацији, тешко бити тражити равнотежу за престо свој и наћи најпоузданији компас за брод, који је његовој бризи поверен. Ваљало нам се тога прибојати, јер док он то тражи и посвршава, дотле се још за извесно време одржава застој живота народног; дотле други народи још даље измичу; дотле се непрестано нагомилавају жртве, које ће ваљати поднети, па да се стигну они, што су измакли и да се накнади оно, што је, кроз читав низ година, било пропуштено учинити.

Ми нисмо ни онда, као што нисмо ни до онда, сматрали намесништво у животу народа другојачије, него као нужду, и то као нужду понајнезгодније врсте. Јер све нека би намесништво и било састављено из најврснијих људи; нека би просвећеност

њиховог патриотизма стајала изван свакога питања; нека би била неоспорна преданост њихова интересима престола и народа, сама привременост намесништва одузела би им веома много од њихове слободе кретања. Ти људи, ма колико били иначе познати по њиховим личним особинама и политичким односима, као носиоци највише власти земаљске, увек су нове и непознате личности. Оног поверења, које је тако нужно између престола и народа, намесници немају. Они тек треба да га стеку и утврде, а за то им је привременост њихова прва и најпресуднија сметња. Намесници су до скора живели истим животом, којим живе и остали њихови суграђани; хранили су се истим страстима и истим грешењима; руковођени једностраношћу, волели су и мрзели су; били су противници другима и стекли противника себи; пливали су по свима водама, које се у политичком животу народа мешају и сударају. А све то, заједно узето, необично смета да се на њих у пуној мери примени она позната формула, која владаоца иставља **изван** и **изнад** политичких странака. Цео живот њихов, њихова цела прошлост иде за њима и са њима заједно пење се онамо, куда их је стицај догађаја изнео. Они су изложени безобзирној навали и пријатеља и непријатеља, јер се људи нерадо раздвајају од својих навика. До њих се уздиже сваки и са идејама и са амбицијама и са захтевима. Све

се пред њих куражно иставља, јер су то људи, које смо, тако рећи, до јуче међу нама гледали и за које имамо извесности да ће опет скоро у нашу средину сићи. Њихови пријатељи знају, да су они однели са собом у намесништво своје симпатије према њима; а противници знају — или бар тако слуте — да на прагу нису стресли своје мржње и своје предрасуде. Прелом, који је настао у животу и у задатку оних, који су постали намесници, далеко је од тога, да је настао и у душама оних, који су испред прага намесништва овамо заостали. Ко је волео, воле и даље; ко је мрзео, продужио је да мрзи. Једни мисле да имају права да се надају, а други опет да имају разлога да страхују. Они се осећају да су прихваћени, а ови опет да су остављени. А ни једни ни други не пристају да своју слободу кретања ограниче, према личностима, које су из њихове равнине тако високо узнесене. Све то заједно чини, да аукторитет намесника не може никад бити онако јак, како би то увек требало да буде на престолу. Тај недостатак аукторитета неће никад дати да се утврди између њих и народа оно чврсто поверење, које између владаоца и народа треба да постоји. А тај, опет, недостатак поверења парализаће на сваком кораку снагу њихову и чиниће је недовољном за савлађивање ванреднијих и тежих прилика. Од њих је са свим доста, ако одрже ствари на ступњу, на

ком су их затекли; а за земљу биће највећа срећа, ако се догађаји стрпе, те је не прегазе

У томе, ето, леже разлози, што се на намесништво, чак и у најобичнијим приликама, увек са слутњом погледа и што је увек врло велико нестрпљење у свима монархијама, да се из таквога режима час пре изађе. То нестрпљење и та слутња не провиру само из разлога, што су у намесништву ове или оне личности, него то поглавито лежи у самој природи ствари, па ма какви људи оличавали ту привременост, која се намесништво зове.

Али прилике, у којима је данашње намесништво у нас постало, не само да нису биле најобичније, него су, на против, биле и одвише озбиљне. На два месеца пре постанка његова, учињен је био прелом у уставном животу народа и из темеља је промењена основа, на којој је дотле почивао.

Уставне пак промене не бивају нигде, а да земља од њих не осети дубока потреса и да не дође у мучно колебање. То колебање настаје у духовима и у свима односима одмах чим се приступи промени устава. Али било би врло простодушно веровати, да оно и престаје са изгласаним уставом. Тек је увођење његово у живот тежак и заплетен посао и слободно је рећи, да управо са гласањем његовим кризе и почињу. Оне се још дуго и дуго осећају и кроз народ провлаче, и то све донде, док се односи у

земљи не разместе на своја одређена места и док са нове тачке у даљи развој не пођу. Те су кризе веома озбиљне баш зато, што дуго трају и што обухватају целу земљу и све интересе у њој. Стари односи ишчезавају, или им се нова места одређују; нови се односи рађају; сретају се једни са другима и једни пред друге истављају. Они хоће да освајају, а ови хоће да се бране — судар неизбежан. Људи, подељени у политичке логоре, осећају да настаје тренутак, у ком се праве размештаји за дуги низ година. Све је надражено и заоштрено; све је за борбу готово. И први покрети народа, после изгласаног устава, нису за мирни и сталожени рад, него за борбу, која на један пут обухвата све слојеве народа, која сву снагу његову у себе прибира и која се отпочиње са решеношћу и са безобзирношћу, а у скоро наставља са огорченошћу.

У овако грозничавом стању рескира се, да се изгуби многи од оних принципа, којима је будућност једнога народа замешена, многа од оних традиција, које је народ из давнашње прошлости донео и којих остварење у даљој будућности тражи. То ће се неизоставно догодити, ако само крма, којом се државни брод управља, постане несигурна и лабава, па страсти разговетно упознаду да им озбиљна успора нема, нити бити може. Опијени овом борбом и трчећи за успехом, људи су веома склони да се пот-

кусуравају међу собом, чак и оним великим интересима државним, који нису искључна својина ни једне генерације и које један појас треба другом да предаје, по могућству појачане и унапређене, а никад иштећене и упропашћене. И кад свему томе додамо, да усред овога хоаса увек провирују и да на све стране зраче врхови личних и себичних пожуда; да се јавно, или крадимице, провлаче кроз све итересе ширега значаја и да упорно траже да се задовоље, онда тек можемо имати приближну слику вртлога, у који запливава народ, кад се широм отворе врата навали страсти и кад се нађе себи самом остављен.

И ако у таквим приликама не буде оне чврсте воље и оне поуздане руке, која је кадра да овај занос умери и да му не да да избије из колосека здраве и правилне борбе, онда се она развија без правца и управе, без презања и без оклевања; онда она узалудно исисава снагу земље и обезмоћава је за дуга и дуга времена; онда велики државни интереси бледе и заборављају се пред уским интересима странака и пред ситним амбицијама појединаца. Нека се догађаји с поља развијају како хоће; нека се други народи користе штетом, коју ми трпимо; нека грабе да раде онда, кад смо ми себе саме обеснажили; нека сваки своје интересе размешта како за најбоље налази; нека се, једном речи, облаци згомилавају и нека прете муње и громови, ми ћемо ста-

јати у месту, и без воље и без снаге, да свему томе повољнији обрт дамо. Остаће нам само да, с времена на време, у билансу нашега живота урасходујемо штету, којом су се други користили, јер штогод један народ у своме животу иштети, то је неком другом народу неизбежно у прилог отишло.

Оне снаге, која би требала у овој унутрашњој кризи да умерава, никад нигде намесништво није имало, нити имати могло. Хтело или не хтело, њега ће неизоставно смотати матица, пред којом су бране широм отворене. Узалуд ће се оно хтети бранити и отимати; узалуд ће саветовати умереност и слогу; узалуд ће уздржавати и претити. Његов ће глас увек бити слаб, а његове ће претње увек остати без дејства.

Ове мисли, или боље рећи, ове напомене, ми смо у пуној искрености исказали још 1889. године, на месец дана после постанка намесништва у Србији. Сматрали смо, да је боље ставити се одмах, на свима странама, на опрезу, и, колико толико, сачувати се од грешења, која би се ненамерно догодити могла. Претпостављали смо у опште да се намерно неће ни хтети грешити. И у тој најбољој претпоставци, на крају те наше расправе, додали смо још и ове речи:

„Ма како биле мучне прилике, у којима се Србија изненадно нашла; ма колико да их је мало за-

служила, било би малодушно предати се узалудном запомагању и кукању. Догађаји су ту; са њима се ваља мушки равнати и изаћи им на сусрет са решеношћу и са патриотством. Лако је славити отаџбину у данима њенога сјаја и напретка; мушки је, да јој онда, кад је у забуни и невољи, засведочимо преданост и љубав. Верујмо увек да Бог чува Србију; али незаборављајмо никад да смо ми први позвани да је чувамо и да на њу пазимо. Ма колико било незгодно за живот народа једно намесништво; ма какви да су људи, који су у његов састав ушли, не заборављајмо да је њихов положај мучан; да су њихова средства слаба; да је њихова одговорност велика. Наше није да им одговорност олакшавамо; али не заборављајмо да је још најмање наше да им положај силом отежавамо и да од једне незгодне ситуације за земљу, још незгоднију стварамо. То не треба да је посао оних Срба, који имају срца према Отаџбини, јер је одговорност намесничка само у историји, а штета, коју Србија претрпи, стварна је и трајна и не да се на другога пребацити. Пазимо добро да се од наших унутрашњих интереса ништа не иштети; али нека нас никад та пажња не одведе тако далеко да због њих заборавимо чак и на оне интересе, ради којих је Србија понова постала и који су једини разлог што је данас међу државама има...

„Ово не напомињемо за љубав намесништва, јер за њега љубави немамо; још мање напомињемо то за љубав намесника, јер нити за њих љубави имамо, нити њима наша љубав треба. Али ми то напомињемо за љубав Србије, јер баш онда кад је остављена, наше је да се приберемо и да је чувамо, и онда тек можемо имати поуздања да ће је и Бог сачувати“.

II

Тако смо писали у марту месецу 1889. године, дакле на самом уранку нашег новог уставног живота, на првом кораку у наменички режим. Писали смо тако онда, кад нисмо могли знати, па ни нагађати, све појединости, кроз које нас је политички живот, од тада до данас, провео. Писали смо тако онда, кад још нисмо имали разлога претпостављати, да ће даље политичко кретање народа добити неки други импулс, до импулс безпрекорне савесности и безусловне преданости Отаџбини.

Јест, тако смо онда писали; а одмах после два месеца одговорено нам је делом. Те исте године 14. и 15 маја делом је доказано, да у нашим предвиђањима, не само нисмо ништа претерали, него да смо, на жалост, иза стварности далеко заостали.

Није нам намера овде о том догађају посебице говорити; није нам намера кога окривљивати, нити ис-

траживати колики део одговорности припада сокачкој гунгули, а колики власти. То је данас и позно и без последица. Али треба да споменемо, да је већ само то, што се тако жалостан догађај могао десити у Србији, усред дана, усред престонице, пред лицем свију државних власти, па чак и оних највиших, да је већ само то убедљиви доказ ненормалног и болесног политичког стања. Сам тај факт био би довољан, те да се необоривим начином у мају месецу потврде оне речи, које смо ми у марту исписали. Јер 14. и 15. мај није био освитак нове и лепше уставне зоре, на коју смо сви тако жељно ишчекивали, него су, на против, баш тих дана избили са свом оштрином први знаци тешке и опасне бољке, за коју народ српски још ни данас не зна кад ће преболети. Тих дана сасвим је разговетно доказано, колико смо ми имали право кад смо рекли, да са изгласаним уставом кризе тек почињу.

Јест; имали смо право чак и у оној најбољој претпоставци да ће се приступати увођењу устава у живот смотрено и савесно, не помућујући тај озбиљни посао никаквим обзирима личних или страначких прохтева. Чак би и у томе случају то био посао тугаљив и мучан. Чак ни онда не би ствар ишла без потреса и без трзавица, јер се преломи у политичком животу народа не свршавају ни гласањем ни указима.

Увођење једнога устава у живот има за цељ не само да створи и да озакони ново стање, него уз то још поглавито да народ за то стање и спреми, да га на њега свикне и да га васпита. Само су онда установе корисне и дуга века, кад се трезвеним и поштеним радом прибави у народу вера у њихову благотворност и у њихову праведност. Без тога, народ ће увек према тим установама остати равнодушан; сматраће их као туђе, а не као своје и, не разумевајући шта је то општа корист, пустиће несвесно да њима појединци своје засебне користи подмирују.

Али да то тако не буде нужно је — апсолутно је нужно — да они, који су се овога тешкога посла примили, ничим у очима народа не осумњиче чистоту намера и рада и да, вршећи уставне наредбе са најскрупулознијом савесношћу и поштовањем, примером повуку народ да у томе правцу за њиховим стопама пође. Јер онај, коме је у део пала улога да васпитава народ, треба на првом реду да је сам политички васпитан у оном истом духу, којим живот народа ваља задахнути; па после му треба сву памет, сву снагу и сву савест у тај рад заложити. На тај тек начин народи долазе дотле да у своје установе поверују, да их приме, да их заволе, па у потреби чак и да их бране. Догађа се — и ако је то увек штетно — да се по кадшто о устав и огреши. Али те погрешке, кад су у доброј вери почињене, нису кадре

да поколебају поверење у устав, јер, не порађајући сумњу у искреност и савесност, лако се исправљају и брзо опраштају.

Друкчије ствар стоји. кад увођењу устава у живот стане председавати политичка застрањеност, партијска тесногрудост, лична заслепљеност, или безобзирна себичност. Чим се то појави и опази, срушена је вера у заштитну снагу устава и, у место да се у ту снагу нада, почиње се страховати од ње, а одатле па до отворене борбе нема ни пун корак. У место сталности и правилнога поступног развоја, у живот народа улази забуњеност; страсти почињу да се буде; и, не налазећи отпора, изливају се и плаве, без обзира на бране, које је устав обележио, али које у делу још нису подигнуте. Општа сумња обузимље духове, јер сваки страхује од непознатости, које га кроз продеротине устава могу да погоде. Устав није више јемство и одбрана, него запета замка, за коју нико не зна како ће се и над киме одапети. И у таквом стању, у место сталожености и спокојства, настаје узнемиреност и неповерење. Сваки себе сматра да је у нужди личне одбране; сваки се ставља на опрезу и бира бојни поредак, јер сваки опажа да је борба на прагу. Политичке странке, које су тако нужне чињенице за сваки уставни живот, постају непријатељски логори. Огорченост и кивност

стају на место разума. Из богатог арсенала државне снаге, сваки граби што може и утрошава немилице. Страсти прекипљују; занос убухвата духове и најдубљи талог почиње да се мути и креће. Односи се поремећавају; забуна расте; изненађења се сустижу. Границе између права и дужности постају неразговетне; закони не воде прву реч; воља вољу потискује и гази, а кроз цео тај слом све се безобзирније проткивају личне амбиције и пожуде, себични рачуни и спекулације, док се, најпосле, и сам одвратни злочин не окуражи, да у овом политичком урнебесу гласно проговори.

И кад се једном такво стање створи, онда је са уставом свршено. Он може још трајати, могу се наивни на њега позивати, али он не стоји више зато да заповеда, него зато да се тумачи — не више зато да брани, него да се гази. И кроз то време у животу народа избијају све оне паразитне израсти, што се зову полутанство, фаворитизам, удварање, интригантство и што најживотније сокове државног организма исцрпљују и троше. Способност нити се тражи, нити награђује. Корупција се уноси и у власти и у људе; остављају се прави путеви и само се странпутицама јури, да се до угоднијег живота дође. Нико више не служи Отаџбини; сваки тражи да њему Отаџбина послужи!.

III

Србија је те зле среће била, да је у двадесет година променила два устава; а да ли је судбина хтела, или су људи тако наредили, да оба устава уводе у живот намесништва, у то нећемо да се упуштамо — тек у ствари је тако.

Устав од 1869. године проживели смо од првога дана до последњег. Какав је био, о томе је излишно говорити, јер је о њему, кроз све време његова трајања, био у Србији само један суд, коме су се, на крају, и сами творци његови морали поклонити. Шта више, данас се може рећи, да је тај устав био осуђен још и пре постанка његовог и то из више разлога, о којима ћемо ми овде мало да проговоримо.

Свако мењање органских закона земаљских треба да је изазвано неком потребом, чије подмирење земља очекује и тражи. Без такве подлоге, без тога оправдања, мењање је, у најмању руку, излишност, а пуно је разлога да се и штета предвиди. Такво предвиђање било би умесно, чак и онда, кад би нови устав у суштини својој био безпрекоран. Лепо је то изаћи покадшто народу и на сусрет, па му добру ствар поклонити, и онда кад је он не тражи. Али, ако се хоће да он такав поклон уважи онако, како заслужује; ако се хоће да га поштује и чува, онда треба народ да опази да му је тај поклон у истини

подмирио једну потребу и то потребу, коју је он осећао и чије је подмирење тражио. Без тога врло је велика вероватност да народ неће бити кадар да разуме оно, што му је дано; још је већа, да неће умети са тим да рукује; а највећа је, да ће се упустити на варљиво поље експериментисања, на коме ће се наћи забуњен и одстрањен од цели, којој треба поступно, али неодступно, да иде.

Устав од 1869. године, у оним приликама, нико није тражио; а нико га није ни ишчекивао, са простога разлога, што је дотадашњи устав изреком забранио, да се, за трајања малолетства владаочевог, сме приступати промени устава. Све баш да је у народу и било неке стварне и осетне нестрпљивости у овоме погледу, сваки је врло добро појимао, да би то било несрећно знамење за нови устав, кад би он први свој темељ засновао на рушевинама старога устава. С тога, дакле, разлога ондашње намесништво није имало да попушта никаквом притиску од стране народа, и то у толико мање, у колико устав, на основу којега је то намесништво постало, није ни мало био дојадио народу, те да се његова промена намесницима, као журна, наметати могла.

Али, осим овога, био је још један, по будућност народа српског, много озбиљнији разлог, који би умеравао сваку нестрпљивост у овоме правцу, све баш да је ње у истини и било онда у народу.

До године 1868. већ се било осетило и јасно разумело у народу ондашње кнежевине, да Србија стоји на прагу великих и за њу судбоносних догађаја. Разумело се да се ти догађаји не истављају пред њу независно од њене воље, него да су њом спремљени и да ће их она изазвати. Онај низ радова, који су редом посвршавани под другом владом Кнеза Михајла, како у земљи тако и изван ње, добио је био те године свој одређени облик и о значају тих радова нико више није био у обмани. Онда су их већ били разумели, не само сви Срби у Србији, него и сви славенски и хришћански народи на југо-истоку Европе. Ствари су биле сазреле и постале и одвише разговетне, те да се и сама дипломација европска могла одавати илузијама, да ће својим средствима моћи отклонити лом, за који је већ све спремљено било. Ситуација се била отела из њених руку. Она је савршено увиђала, да је извор великих догађаја, на истоку Европе, у Србији и да ти догађаји неће бити следство слепе случајности, него озбиљни резултат озбиљно прорачунатог и спремљеног рада, коме су и почетак и цел и начини тачно утврђени. До 1868. године животна снага народа српског стајала је компактна и нагомилана, да се у најузвишенијем интересу Српства, у даном тренутку, у целини заложи. Народ српски, који је томе прибирању снаге присуствовао, разумео је са свим разговетно, да је

цел, за коју се то чини, и одвише величанствена и света, те да је хтео зажелети да се одстрањује и за рачун неких других потреба окрњује. То, дакле, уверење у народу потискивало је сваку другу жељу и с тога разлога није ни било у њему 1868. године никаква озбиљна ни зрела покрета у цели мењања устава. И чим се први пут под намесништвом озбиљно проговорило о промени устава, инстинктивно се осетило, да се политички живот народа прелама и да се скреће са правца, којим је дотле упућен био — разумело се, да се хоће и тражи да заврши један период озбиљнога рада, успеха, славе и велике будућности српске. Народ је то инстинктивно. али врло јасно, разумео.

Притиску, дакле, од стране народа није намесништво било у нужди да у оно време попушта. Тога притиска није било; а ако су ондашњи намесници ипак приступили промени устава, то је било из разлога сасвим друге врсте, — из побуда, које су у њима самима изавреле, а никако у захтевима народа или у некој неодољивој потреби земље.

Устав од 1869. године тако је осетно утицао на политички живот народа српског, да утисци, које је иза себе оставио, и навике, које су под њим стечене, још и данас, после двадесет и неколико година, пометају и коче народ у свима правцима и у сваком покрету његовом. Није, дакле, то само са историј-

ског интереса нужно да се зауставимо на побудама, које су тај устав диктирале, него ствар има за нас још једнако своје дневне и стварне вредности. Зато ћемо се ми на овим побудама мало подуже задржати, те да не дамо да их прашина заборава претрпа. Ми, који смо устав од 1869. године и дочекали и испратили; који смо били присутни и његовом стварању и његовом развоју и крају, имамо дужност, да за живота упутимо данашњи појас на прави извор пометености, у којој се Србија још и данас налази. Можда ће јој се тако лакше потражити, а и лакше наћи, поуздана лека.

IV

Владавина Кнеза Михајла забележена је у делима — па ће тако и у историји бити забележена — као доба врло озбиљног и врло великог рада у држави српској. Може се слободно рећи, да су тих седам година његове владавине биле време, у коме се Србија, још као вазална земља, уздигла до највишег врха важности државне и националне. У томе времену није се живело од данас до сутра; нису се ишчекивали догађаји да се појаве, па да се према њима равна. Судбина државе није била пуштена низ таласе светских интереса да је запљускују и по својој вољи завитлавају. Србија је, на против, била онда у пуној мери своја; а загосподаривши судбином својом,

загосподарила је и догађајима и принудила Европу на признање, да је вазална кнежевина прикупила у своје руке све конце балканских интереса. Имало је сила европских, које су и онда биле, као што их има, које су и данас, противне остварењу идеје српске у целини њеној. Али су последњих година ове кратке, а знамените, владавине, све морале признати, да је тој идеји одвећ силан импулс дат, те да му се дипломација својим средствима може са успехом одупрети. Само се томе сазнању има приписати пристанак свију европских сила на оне успехе, који су под владавином Кнеза Михајла постигнути, али који још ни из далека нису били ни полазна тачка оној крајњој цели, коју је тај патриотски владалац себи био поставио. Очишћење вароши српских од турских гарнизона и од турске популације, узимање градова, то су били само предговори за велико дело, коме се приступити имало. Оба та питања била су подигнута и у пуном јеку подржавана само зато, да Србија добије времена да организме грандиозну експлозију на Балкану и да се европској дипломацији да могућности, да разуме праведне аспирације српске и хришћанске на Балкану и да их на њих навикне. Али ти догађаји, тако значајни по политичкој важности за Србију, нису, међутим, били ништа друго, до претексти за дефинитивно раскидање са царевином турском, кад мо-

менат за то приспео буде. И онога дана, кад је Порта, уз журно наваљивање свију европских сила, па чак и Аустрије и Енглеске, јавила Кнезу Михајлу да уступа градове у Србији, у ондашњој влади било је врло озбиљно питање: да ли да се та понуда прими, или да се одбије? И тек пошто се тачно утврдило, да понуда Портина неће ни у колико одвратити Србију од оне велике намере, на чијем се остварењу у то време искључно радило, примљени су градови, не задржавши Србију ни за тренут на путу ка идеји, коју је себи за цел поставила. И Европа и Турска пристале су на ове уступке само зато, што су се надале да ће се откупити од страховите конфлаграције, која је на Балкану у велико спремана и већ спремљена била и за коју се предвиђало да ће свима интересима Европе на том крају нов размештај дати. Међутим, као што рекосмо, Србија је корачала и даље путем, којим је године 1860. пошла. Тек после узимања градова закључени су и измењани били, између свију балканских држава и народа, формални уговори за заједничку акцију на Балкану, у којима су, у исто време, били уговорени и тачно, до најдаљих појединости, утврђени доцнији њихови међусобни односи. Без забуне и без оклевања, корачало се даље остварењу велике српске замисли и велике југославенске заједнице. Радило се са дипломацијом европском непрестано; али је и кроз целу

царевину турску непрестано ширена мрежа, преко које је имала да пролети варница ослобођења, кроз све народе њене у један мах, и да припали највеличанственију националну револуцију, у којој је Србији најстарији глас био у напред зајемчен. И што се ближе приступало моменту те страшне експлозије, то је и за европске силе ситуација постајала све разговетнија и све озбиљнија. Ни једна од њих није била више у заблуди; свака је разумела шта се спрема и свака је признавала, да је центар балканских догађаја дефинитивно у Србији утврђен.

Ствар Србије била је праведна и Европа је знала да је тако. Али су европске силе, дипломатским забашуривањем, око правде увек обилазиле. И тек онда, кад су опазиле да је Кнез Михајло, уз обавештавања, која је дипломацији европској давао, упоредо уређивао и снагу Србије, те да снагом правду подупре; кад су опазиле да су ове спреме и уредбе узеле већ размере, који правце воде пред свршени факт, — тек су се онда европске силе оканули дипломатске аргументације и почеле озбиљно да смишљају, како ће се према створеној ситуацији равнати. Покрет, којим је Србија балканске народе била потисла, и одвише је био моћан, те да се могао зауставити и спречити другом вољом, до вољом Србије. И једино што су још европске силе могле зажелети то је, да се уступцима, бар за неко време, одложи тренутак

ове велике националне расправе. Под таквим утисцима посаветовале су велике силе Порти, да градове у Србији напусти и под таквим их је утисцима Порта и напустила. Па кад се доцније опазило да чак ни ти уступци нису били кадри да помету Србију и да је зауставе на њеноме путу, ствар Србије постала је ствар европског интереса прве озбиљности. Пожар, који би на Балкану Србија, у оно време, изазвала, имао је да буде и одвише простран, те да је могло бити наде да се ограничи. Тај потрес увукао би у игру не само интересе свију балканских народа и Порте, него још и све оне интересе, које су велике силе, у јачој или слабијој мери, на том крају Европе, имале. И то се не би више догодило по њиховој вољи, нити по вољи једне ма које од њих, него по искључној вољи једне нове чињенице, која је — знајући шта хоће — спремила све и поставила се у могућност, да сама, према својим властитим интересима, изабере моменат.

Државна важност Србије била је у пуном узлету, како, ни до тада ни од тада, није никад била. Европа се већ била почела свикавати да према Србији попушта од оних начина и обичаја, које велике силе, у својим односима према малим, а нарочито према вазалним државама одржавају. После бомбардања Београда, Енглеска упућује свога амбасадора из Цариграда у Београд, да склања кнеза Михајла

на примање закључака конференције; а године 1868. Наполеон III., чија је реч у оним временима имала пресудну тежину у свима европским питањима, спрема свога синовца, принца Јеронима, у посету Кнезу Михајлу. Није се више гледало на Србију онакву каква је, него каква ће да буде. Будућност се већ била наметнула садашњости.

Ми нећемо овде напомињати појединости онога величанственога рада, који је 1860. године збиљски отпочет и у коме је 29. мај 1868. године затекао Србију. О томе ћемо, ако Бог да, говорити доцније у засебном спису. А засад напоменућемо само толико, да је то време, после ослобођења, једино у новој историји српској, у коме је Србија, не само била господар своје судбине, него у коме је потпуно загосподарила и догађајима, који се њене судбине тичу и који је пресудно утврђују. Па не само то, него је тај период времена био такође једини, у којем је Европа била доведена дотле, да призна праведност аспирација српских и стајала готова да сачека свршени чин, па да га дефинитивно санкционише.

А ко зна, да у томе чину није лежало и најправедније и најрационалније решење источног питања, које ће још за дуго потресати Европу и без одмора држати је на мртвој стражи, са запетом пушком у рукама?

V

У томе је раду затекло Србију намесништво 1868. године.

Да намесништво није могло овај рад продужити, са оним aукторитетом, са којим га је Кнез Михајло водио, то је сасвим разумљива ствар. За то му је оскудевала сва важност, коју је Кнез Михајло умео својој владавини и своме имену стећи и којом је, с једне стране, пробудио успавану свест српску, а с друге, праведној идеји српској у Европи освојио место и признање. Та би важност, као што смо у почетку ове расправе рекли, оскудевала сваком намесништву. Није, дакле, чудно што је оскудевала и намесништву, које је из онако необичног и онако несрећног догађаја изникло.

Али од њега нико то није ни тражио, ни очекивао. Сваки је врло добро осећао, да ће напрасна смрт, која је згодила Кнеза Михајла, непосредним одскоком, погодити српску државну мисао и да ће је тренутно зауставити у њеноме плахоме узлету.

Али што је, опет, исто тако са правом, сваки и тражио и очекивао, то је да се та мисао задржи бар на оној висини, на којој је затечена била. Само је тај значај и могла имати она узвишена заклетва, која је над отвореним гробом Великоме Родољубу

дана и која је збијена у ове четири речи: „Твоја мисао погинути неће“!

Од ондашњега намесништва само се толико очекивало, да тој мисли не да погинути, али ни томе очекивању намесништво није одговорило. И данас, кад је све свршено, кад више нема тајне, кад су на место аргументације стала готова дела, ми понављамо, да се намесништво од 1868. године томе очекивању није одазвало, а, према ономе што се види, додајемо, с болом у души, да му се намерно и са предумишљајем није одазвало.

Променом устава 1869. године ондашње намесништво заорало је између радова, које је затекло и оних, на које је пошло, дубоку бразду, и народу српском изговорило судбоносне речи: „дотле, а не даље“! Те речи није намесништво изговорило случајно или из незнања. У уставотворном никољском одбору 1868. године, ондашња је влада са свим отворено изнела на расправу питање, да ли Србија треба да иде и даље путем, којим је дотле ишла, или јој треба бирати нове правце; да ли јој треба њену снагу и даље држати концентрисану за службу Српства, или је треба расточити и на ситно утрошити у служби потреба, које су тек онда измишљене и пред народ српски изнесене биле. И кад је један члан тога одбора, у пуној седници и у присуству владе ондашње, устао, да своме прекипелом родољубљу

одушке да, па кад је, протествујући противу одстрањивања Србије од њене праве задаће, са увређеношћу свога српског поноса, казао, да је „Србину прече да дође до слободна крова, него до слободних установа“ — онда је министар унутрашњих дела јавно изговорио оне, дотле у Србији нечувене, речи, да је: „Србија старија од источног питања“ и да „народ српски не треба да разбира за стостручне интересе Европе“! У те две фразе збијена је била цела идеја намесништва. Кад су оне, тек на неколико месеца после смрти кнежеве биле изговорене, јасно је било за свакога, да је она мисао, за коју смо се клели да ће вечно живети, скинута са обзора српског. Зликовци су 29. маја 1868. године убили једног великог кнеза. Намесништво је 6. декембра, те исте године, убило једну велику мисао. И, прихватајући се изопаченог либерализма, у место да настави дело кнежево, свесно или несвесно, намесништво је наставило дело убица његових.

Сваки рад тражи своје посленике. За дело, које је Кнез Михајло онако на широко засновао, слабе су биле руке једнога намесништва, да га продуже и до остварења доведу. Јер што је требало спремити, било је већ спремљено; што је требало уговорити, било је већ уговорено, и оно, што се данас из најинтимније преписке онога времена зна, пока-

зује, да ако година 1868. није баш била година рата, била је, у најмању руку, година у очи рата. Даље се већ није имало шта спремати и намесништво се нашло пред тим фактом, да му, у продужењу радова, које је затекло, није остајало ништа друго, него да бира: или да загази у рат, или да покуша задржати затечено стање у снази до угоднијих прилика. Ово није хтело или није умело, а оно није ни умело ни смело и намесништво је за најподеснији излаз нашло да напусти све! Осам година великога рада, рада плодног и већ сазрелога, намесништво је, из малодушности или из ситних обзира, пребрисало. А да би му за дуга времена затрљало траг, скренуло је сву животну снагу народа унутра; пустило је да се, разуздана, у уставним експериментима расипа и троши и — приступило је промени устава.

Један, дакле, од главних разлога, што је Србија 1869. године добила нови устав, био је тај, што се намесништво налазило пред једним врло озбиљним и врло крупним делом, коме је крајња цел била да из темеља преобрази државу српску, па чак да и Балканском полуострву сасвим нов облик да. И зато, што ондашњи намесници или нису схватили сву важност њиховог задатка, или што су се осетили недорасли за њега, скренули су живот народа на поље унутрашњег препорађања, у уским границама ондашње кнежевине српске.

Ми нећемо истраживати да ли је у том решењу намесништва српског било и каквих наговештаја са стране, јер у овој расправи томе није место. Али, било једно или друго или треће, факт је — што је до сад у толиким приликама и делом доказано — да је Србија, тиме што је 1868. године промени устава приступљено; тиме, што јој је сва животна снага народа упућена била на његове унутрашње послове, извучена из догађаја око ње, које је дотле под својим руководством држала, и да је, у њено име, дана оставка на прво место на југо-истоку Европе, које је била освојила и које јој је дотле било признавано.

Променом устава скинуто је са дневнога реда једно велико питање српско, а у исто вр̂еме и питање балканско. Европска се дипломација успокојила; Порта је дахнула душом. Србија је напустила светске догађаје, али, на жалост, видели смо да светски догађаји нису хтели да напусте њу. И кад су је доцније завитлали, Србија је тражила мало места у њима и дато јој је било. Али то више није било прво, него место, из милости удељено, последње иза последњега.

VI

Као што смо напред напоменули, од намесништва није се нимало ишчекивало остварење оних резултата, којима се у размаку од 1860. до 1868. го-

дине на сусрет ишло. Али што се с правом од њега очекивало то је, да се Србији сачува прво место, које је себи на Балкану освојила била; да се њена важност одржи на висини, на којој је у Европи била затечена; да се надама српским не да клонути и да се очува недирнуто оно поверење, које су балкански народи у Србију положили били. Толико је требало учинити, јер се толико могло; а толико је било и дужност да се учини. Не кажемо да би то био посао лак, нити верујемо да би се задатку могло одговорити, а да се понешто не иштети. Нема сумње да би, и поред најопрезнијег и најсавеснијег рада, велика мисао српска морала, за време намесништва, нешто изгубити од своје једрине. Њени зраци не би, за то време, загревали душу српску онако животворном топлином и поуздањем, каквим су је загревали дотле. Али све би се то повратило и богато накнадило, чим би на престо српски сео владалац, васпитан да ту мисао разуме и спремљен да је прихвати и унапред крене.

Такав рад, па ма он и немао никаква сјаја, који засењава очи, одговорио би здраво схваћеној патриотској дужности. Али, у место тога, намесништво је претпоставило учинити прелом у животу народном и променути му природу. Оно је осинорило поље, на коме одсад треба народ српски да троши своју снагу; порушило је све бродове, који су са толиком

преданошћу према Отаџбини били спремљени, те да Српство преко њих преброди из ондашњости у бољу будућност; пустило је матицу светских интереса, да дере кроз Балканско полуострво и не тражећи да зна где то она себи нова корита проваљује. Једном речи, намесништво је потиснуло народ Кнежевине у унутрашњу борбу, која му није више допуштала да главе дигне, те да види шта се око њега збива. Цео је један рад напуштен и то рад, који је већ крају доведен био; а Србија је бачена у нови рад, коме још ни данас, после двадесет и четири године, ни почетка нема.

Намесништво, дакле, није осећало у себи снаге да дело ослобођења и уједињења народног изврши; а није осећало ни воље, да се посвети скромном, али патриотском послу да очува створено стање, па да, међутим, спреми младога владаоца на̀ начин, који би омогућио на престолу континуитет идеје српске, којој је кошутњачком катастрофом онако несрећан удар нанесен био.

И то што намесништво није ни те снаге ни те воље имало, било је једна од главних побуда за њега, да ону подлогу живота народног, на којој је за сразмерно кратко време еклатантних успеха постигнуто било, замени новом подлогом, на којој ни до данас ништа стеченога, па чак ништа ни утврђенога нема.

Пометеност, која је онда у народ српски унесена, била је фатална по њега. Кад би то било учињено по незнању или по неувиђавности, то би и онда била веома тешка погрешка. Али кад се зна, да су у томе намесништву седели људи, који су, из ранијих положаја својих, били у потпуном сазнању и намера и начина; који су и сами били органи онога импулза, који је Кнез Михајло српској идеји дао, и којим је са онако неоспорним aуктopитeтoм управљао, онда је још понајпристоније да такав рад ондашњег намесништва оставимо без икакве даље квалификације.

Што се тиче других разлога, који су намесништво покренули да приступи промени устава, ми ћемо напоменути, да између побуда личне природе, које су амбицијама намесника понајгласније говориле за овај акт њихов, стоји на првом реду члан 13. закона о наследству кнежевског српског престола.*) Тим се чланом утврђује, да се, за случај малолетства владаочевог, намесници бирају *само* на три године и да „*једна иста лица не могу по други пут узастопце за намеснике изабрана бити*“. У овој последњој реченици лежи сва тајна

---

*) Види Закон о насљедству Књажевско Српског престола од 20. Октобра 1859. године. $\frac{\text{В№ 4713}}{\text{С№ 1775}}$ (Збор. XII)

за ону журност намесништва да приступи промени устава. Малолетство владаочево имало је да траје преко четири године и, за време трајања његова, требало је бирати ново намесништво. Па и то, можда, не би био довољан разлог за постанак новога устава, да поменути закон о наследству није у исто време изречно забранио да се иста лица по други пут узастопце за намеснике изаберу. То наређење органског закона земље ваљало је потрти; ваљало је избећи од поновнога избора и спречити долазак нових људи у намесништво; а то се само новим уставом могло остварити. Из те потребе поникао је устав од 1869. године и, како га никаква друга потреба унутрашње природе није изазвала, за све време трајања свога, њој је јединој и одговорио.

У овим побудама лежи цело објашњење, што је 1869. године у Србији донесен нов устав. И ми прелазимо без нарочите пажње преко онога разлога, којим се тврдило да је промена устава имала за цел, да обори и уништи доондашњи устав, као дело које је Турска наметнула Србији. Тај је разлог често истицан био, али само зато, да се мало поласка националној сујети српској. Међутим то је било просто фанфаронско разметање, јер оне повластице, које је стари устав ујемчавао Порти, збрисао је Кнез Михајло 1861. године разним органским законима Ср-

била,*) без икакве ларме, без икаква хвалисања и јуначења. А Порта и Европа биле су и одвише срећне, кад су опазиле, на које путове Србија, после смрти Кнежеве, наилази, те да им је могло и на ум падати, да јој, ма у ком правцу, замерају и сметају. У томе погледу дипломација српска није имала ни потребе, ни прилике, да каквих озбиљних тегоба савлађује. Ни Турска, ни европске силе, нису се могле надати, да ће сама Србија провртети, од своје драге воље, отвор, кроз који ће изцурети сва забуна и плашња, у којој их је Кнез Михајло кроз пуних седам година без одмора држао.

На против, остављајући Србију, да се уређује како јој је воља, Порта је нашла за корисније да употреби занетост њену, па да разбије заједницу, којом је политика Кнеза Михајла била опасала и притегла турску царевину. Знаменити турски државник, Али-Паша, нашао је да њему његов турски рачун саветује, да у години 1870-ој подигне на самосталније ноге бугарску народност у облику црквене автономне области — егзархије. Он је знао да тим актом руши јединство југо-славенско, на ком је

*) Види Закон о Народ. Скупштини од 17. августа 1861. год. $\frac{\text{В№ 1643}}{\text{С№ 1543}}$ (Зборник XIV. стр. 1374.); Закон о устројству Државног Савета од 17. августа 1861. $\frac{\text{В№ 1657}}{\text{С№ 1597}}$ (Збор. XIV. стр. 156); Допуне закона о наследству Књажевско Српског престола од истог дана $\frac{\text{В№ 1665}}{\text{С№ 1595}}$ (Збор XIV. стр. 164.)

пре тога Србија под Кнезом Михајлом, као на главном темељу, оснивала своје политичке тежње. Али-Пашу је гушило то јединство, нарочито откад је увидео да је оно ојачано везама пријатељства и са осталим неславенским народима. Стварајући бугарску егзархију знао је Али-Паша и шта ради и шта очекује. Имајући, дакле, пречег и мудријег посла, Порта је оставила Србију да се спокојно преда својим унутрашњим експериментима и није налазила разлога да јој смета.

А што се тиче осталих европских сила, Русија, која спада међу оне, што су највише интересоване да под својим оком држе размештај интереса на Балкану, имала је такође своје руске разлоге да Србији на њеном новом путу не иставља препона. Петнаест пуних година држао је Русију Париски уговор далеко од сваке непосредне мешавине у ствари балканских народа. И само се тој прилици има и да благодари, што је Русија, бојећи се да се на Балкану, удруженом вољом Европе, не створи неко ново стање, које би њен утицај још јаче од Балкана одстранило — само се тој прилици има и да заблагодари, што је Русија делу Кнеза Михајла дала све симпатије и сву потпору, која је доиста у пуној мери била и искрена и стварна. Онда је она доиста желела да се центар рада на Балкану утврди у Србији и, не могући сама да ради, све је источне

народе упућивала на споразум са Кнезом Михајлом. Требало би бити до безумља неблагодаран, па не признати да је такво држање Русије веома допринело факту да се међу балканским народима потпун споразум изведе и утврди.

Али, кад се усред тога рада изненадно утиснула смрт Кнеза Михајла; кад је намесништво, одмах после тога, пустило не само да олабаве, него и да се поодрешују везе јединства, које су балканске народе једне уз друге држале; кад је, преко свега тога, 1870. година донела Европи нов размештај интереса и учинила крај Париском уговору, Русија је добила одрешене руке, да непосредно утиче на развој балканских интереса, у правцу сопствених политичких циљева. И то јој је у толико лакше и згодније дошло, у колико је намесништво српско само извукло Србију из будућих обрачуна на истоку Европе. На овом новом путу, Русија је морала зажелети да пред собом има на Балкану слободно поприште, очишћено од сваке сметње, која се за петнаест година њенога одсуства могла тамо створити.

У балканској, дакле, заједници увиђала је и Порта за себе врло велику опасност, а и Русија за себе врло велику незгоду. И пре него што би једна против друге извукле мач из корица, нашле су се обадве на заједничком послу и удружиле се да по-

крхају почетке хришћанске кристализације на Балкану, коју је Кнез Михајло засновао.

И док је Али-Паша то радио, служећи као Турчин идеји турској, дотле је ђенерал Игњатијев то исто радио, служећи као Рус идеји свесловенској. Истина је, да је тај ђенерал, као посланик православне руске царевине у Цариграду, имао у задатку и то, да брани јединство Православља. Али идеја Православља само је онда за Русију застава, кад се нађе у немогућности, да неку другу заставу развије. А кад је, после француско-германског рата, Русија ту могућност добила, ђенерал Игњатијев пустио је да се то јединство Православља посред среде расцепи, те да се боље послужи загонетној идеји свесловенској.

Турска је гледала у заједници Срба, Грка, Бугара и Румуна гвоздени обруч око свога врата. Онога часа, кад би се та заједница остварила — а пред годину 1868. она је била потпуно остварена — Турске би нестало.

И онамо славенска идеја, а овамо идеја турска изненадно су се среле. Чудећи се и једна и друга томе сретању, сложише се у питању егзархата бугарског и тим клином раскрхаше у сто парчади јединство балканских народа, које је већ тада било засновано.

Грци, у чијим рукама беше остао аманет Православља — патријаршија васеленска — ни дан да-

нашњи не могу да погледају Бугаре, који су је разорили. Из јединства Православља изметну се шизма.

Срби са чуђењем погледаху, како, одмах после 1870. године, чисто српске епархије, које су више векова стајале под српском црквеном управом, одоше под Бугаре. Драган Цанков дође у Ниш, под саму границу српску, да заснива бугарску цркву и да у српским школама замењује српске књиге бугарским књигама.

И доиста, чудна мена настаде у цариградским сарајима, после овога несрећног удара, нанесеног балканској заједници удруженим силама московског Православља и стамбулског Ислама.

Пред балканским народима, турска царевина није више стајала као осуђеница. Православни Грци почеше опет љубити у скут и у руку и показивати царске издајнике Бугаре. Православни Бугари почеше опет правити чапраз-диван пред царским везирима и пашама и потказивати царске издајнике Грке. И докле се то тако по турској царевини радило, дотле се око православних Срба све јаче притезао погранични плот и издвајао их од сваког додира са њиховом једноверном браћом на Балкану.

Али-Паша, стварајући егзархију бугарску, могао је мислити да је одбранио турско царство од опасности која га је била обзинула.

Ђенерал Игњатијев могао је мислити да је добро спремио рат, који је шест година доцније букнуо.

Али, шта ли су у то време могли мислити српски државници, кад онако покорно привезаше сву будућност Србије за руски државни брод? Они у ствари нису ништа мислили, ни мислити могли, јер су их унутрашњи проблеми у толикој мери занели, да им је немогуће било погледати преко граница Србије. И једино чим су обележили своје присуство у стварању овог новог стања на Балкану, налазимо у једном млаком налогу отправнику послова у Цариграду, да се заузме за стара права Пећске патријаршије, што је, разуме се, без икаквих последица остало.

Али ондашњи представник српске цркве од срца се порадовао постанку бугарске егзархије и између свију православних првосвештеника први признао овај бугарски успех! У Београду се декламовало једнако како се продужује политика Кнеза Михајла и то баш у исто време, кад су министри српски саветовали Србији „да не разбира за стоструčне интересе Европе“! И докле су Бугари, уз припомоћ русоманске политике, око Србије разоравали, у самим основима, политику Кнеза Михајла, Срби су безбрижно узвикивали: „Твоја мисао погинути неће“! А ондашњи државници српски, хвалећи се непрестано својим суделовањем у политици Кнеза Михајла и

преузносећи своје заслуге у њој, мирно су присуствовали дробљењу и уништавању оне основе, на коју је Кнез Михајло био поставио сву политику своју и сву будућност народа српског.

Али зато им је логика догађаја, која покадшто са својим судом задоцни, али никад не изостане, осам година доцније, на бруталан начин, показала сву кратковидост њиховог државничког погледа и сву недовољност њихове дипломатске дубљине. Њихове српске душе могле су се веселити, кад су 1878. године погледали око Србије на десно и на лево преко традиционалних граница и кад су угледали да се преко Тимока вије „братска бугарска“, а преко Дрине „пријатељска аустриска“ застава! Али Српство је тек онда на делу осетило, колико је потиснуто уназад, од тачке, на којој га је намесништво 1868. године застало.

VII

Да се вратимо на ствар.

Пошто смо изложили главније побуде, које су изазвале промену устава 1869. године, да се обрнемо мало и на сам устав и да разгледамо непосредне унутрашње последице његове за Србију и за српски народ.

Кад је већ народу српском било посаветовано, да се у себе сама затвори и да пусти спољне до-

гађаје да теку како знају и како хоће; кад му је било посаветовано да своју експанзивну политику замени политиком унутрашњег уређивања, које му је новим уставом било у изглед стављено, — у праву је био очекивати да му бар сви односи у земљи буду уређени онако, како би се његов унутрашњи развитак могао вршити без криза и без потреса. У праву је био да очекује да му жртва, коју је учинио, предајући судбину Српства непредвиђености догађаја, буде озбиљно накнађена регулисањем његових унутрашњих односа, те да се правда и ред у њему боље утврде; да се истинито заштите права и слободе; да се отворе сви извори материјалнога и умнога напретка; да безбедност и опште спокојство омогуће користан рад; да истина поведе и задржи прву реч; — једним словом, да Србија добије облик уставно уређене државе у духу, којим су данас све просвећене државе Европе задахнуте. То је народ српски био у праву да очекује, јер му је то обећано било; а имао је разлога да очекује, јер је у обећање простодушно поверовао.

Ми нећемо овде улазити у посебну критику појединих одредаба тога устава. Довољно је да кажемо укратко, да је он на цинички начин допустио да се унесе пометња у живот народа српског. Противно оном, што се од свакога устава очекује, противно оном, што свуда у свету бива, устав од 1869. године, уместо

да је положио здраву основу законодавству земље; уместо да је створио у народу једно стање поверења и безбедне сталности, — при самој својој појави усплахирио је све духове и поздрављен је био оштром осудом, као дело срачуњене обмане простодушног веровања народног у обећања, која су му у изглед стављана. И кад је, мало доцније, у живот уведен, кад су из тога устава почели истицати закони и кад се на тим законима почело заснивати ново стање, онда је разочарање постало потпуно и онда се тек обелоданила заблуда, у коју је народ српски био увучен, кад му је био измамљен пристанак да жртвује своју експанзивну политику унутрашњем препорођају своме. Јер не само да је нови устав обуставио споља ток живота народног, него је тако исто изнутра пресекао сваки континуитет између новог и дотадашњег живота. Признајемо да законодавна власт, подељена између владаоца и Државног Савета, наименованог по вољи владаочевој, није одговарала демократским захтевима модерне уставности. Разумемо, такође, што се, приступајући промени устава, хтело да пренесе законодавна власт на избрану Скупштину Народну. Али, зар не би било обазривије, зар се не би цел постигла поузданије и о мање забуне, да се није, тако на један мах, прекрхало са животом, који је имао своју прошлост и своје традиције? Дозвољавамо да је у тим традицијама могло бити и штетних и да

је било у интересу земље да се униште. Али нема сумње да их је међу њима било и таквих, које би било у интересу очувати, бар дотле док се чврсто не утврде они односи државни, из којих би нове корисне традиције потекле. А од оних старих традиција, које је ваљало сачувати, ми ћемо напоменути само једну и то: традицију брижљивога контролисања послова у свима гранама државнога живота. Нећемо тврдити, да је ондашњи Државни Савет одговарао свима захтевима савремене парламентарности, па чак ни научне спремности. Али се у томе телу већ била створила одавна извесна рутина у пословима и неоспоран је факт, да су министри онда стајали под много озбиљнијом и стварнијом контролом и у погледу законодавства и у погледу судства и у погледу финансија и у погледу унутрашње администрације, но што је то био случај, кад је то контролисање било од њега одузето и на Народну Скупштину пренесено. Законодавна Народна Скупштина, добивши свој нови делокруг, није била у стању да се у њему одмах са поуздањем креће. Она није, у прво време, имала кад ни да се тачно упозна, над чиме и на који начин да врши своју контролну власт. Та неспремност Народне Скупштине да врши стварну контролу, која јој је у део пала, показала се и показује се, на најочигледнији начин, у финансијама државним. Финансије државне, које су, за све време

контроле Државног Савета, увек светлеле безпрекорном и примерном исправношћу, осетиле су прве нереде баш оне године, кад је та контрола пренесена са Државног Савета на Народну Скупштину. Квасац, који је онда замешен био, бујао је из године у годину и државне финансије изнемажу и данас са многих разлога, али поглавито са одсуства озбиљне контроле, коју су у скупштинама увек потискивали неразумевање и партиска услужност.

Нема сумње да је за министре то одсуство контроле било много угодније; али у њему лежи извор првих нереда у земаљским пословима, а ови нереди створили су штетне традиције, од којих се још ни данас не можемо да отресемо. И кад ово спомињемо, ми не велимо ништа у корист онога уставнога стања, које је до 1868. године трајало, него хоћемо само да констатујемо, да није било мудро ни корисно напрасно зауставити живот народа и обрнути га, неспремна, на нове и непознате путове. Ми мислимо да је боље било поступније извршити прелаз из старога уставнога стања у ново, па ма то нешто и спорије ишло. Боље је било то, него учинити прелом, па одмах упасти у неред, који смо, почевши од самовоље па до анархије, у свима облицима за ових двадесет и пет година проживели.

Тиме пак што тај устав ни једно своје обећање није испунио; тиме што их је сва порекао или ство-

рио могућност да се доцнијим законима пореку, он је сва надања учинио илузорним и, чим се појавио, био је пресретнут са неповерењем. Животу народа није он ни у једном правцу помогао, те да се учврсти и да се правилно развијати почне. Све је односе ставио у питање; права и слободе изјаловили су доцнији закони, за које устав није никаквих граница положио. Независност судска дуго није била никаквим законом ни санкционисана. А министарску одговорност сам је устав учинио празном беспослицом. У место да је положио границе, преко којих закони не смеју претрчавати, те тиме дао стварна јемства за права и слободе, он је у ствари само оградио бедемом неприкосновености самовољу озго и дао јој могућност, да се оличи у преким судовима, у измишљеним заверама, па, на жалост, чак и у политичким злочинима. Из оваквог устава изаврео је у Србији први пут систем опасног шпијунства у великом стилу; клевете су добиле свој полет и биле су са готовошћу примане. Интригантство и полутанство потисло је сваки озбиљан рад. Фаворитизам се зацарио у пуној снази. Судови су судили и осуђивали по жељи и по заповести. Штампа је била стављена под цензуру полиције; а телесна казна, коју је устав опрезно оставио да и даље траје, била је најблажа напаст, од које је Србин, под новим уставом, имао да страхује.

У таквој политичкој ситуацији лако је појмити да избори скупштински нису, ни у ком погледу, могли бити слободан израз воље народа, о којој се тако много говори. Скупштински радови били су далеко од тога да на себи носе тип независнога суделовања народа у земаљским пословима. Народна Скупштина, без права иницијативе у законодавству, доведена је била, мало по мало, дотле да јој је чак и право интерпелације било учињено илузорним. У таквом стању, она је била, а друго није могла ни бити, него апарат за узакоњавање предлога владиних и за давање разрешителница министрима за њихова дела. У осталом, Скупштина, којој је устав порекао чак и право одобравања или неодобравања буџета државног, допустивши влади да о старом буџету из године у годину живи; Скупштина, из које је устав искључио све, што би у њу могло да унесе нешто светлости науке и стручне спремности, није ни могла бити ништа друго, до покорно оруђе, било то у рукама власника, или у рукама демагогије. И она трећина посланика, коју је сам устав Круни допустио да по своме избору пошље у Скупштину, под изговором да се нешто образованости и стручности у њу унесе, служила је у ствари само на то да влада своју скупштинску већину подмерава. И у таквом стању ствари, то би било произвољно самообмањи-

вање, кад би се од Скупштине очекивало неког озбиљног, сталоженог и независног рада.

Сводећи укратко све, можемо рећи, да се принцип, који је доследно кроз целу намеру спроведен био, састојао само у томе: да се народ убеди како нешто добија, па да устав прими, а у ствари да му се не да ништа, па да се неодговорно влада. Народ је српски на тај мамац наишао и лична самовоља бачена је под окриље устава. И кад погледамо на дела, која су под овим уставом у Србији посвршавана; кад погледамо на начине, који су у игру стављани; кад се сетимо онога безброја политичких оптужаба и осуда; оних уйдурисаних афера, које су покадшто и крвљу заливане; кад се сетимо, како је то било лако окривити некога да је „противник постојећег стања“, па одатле испрести да је завереник, бунтовник, или антидинастичар; како је лако било прибавити нужни број сведока; како је лако било судити, осудити, па чак и осуду извршити; и кад, уз то, не изгубимо из вида и ону готовост, са којом су већине скупштинске преко ових монструозности, услужним одобравањем, прелазиле, — онда ваља признати, да је устав од 1869. године решио заиста један необичан проблем, да је, управо рећи, остварио једну немогућност, а то: да сав народ, кроз своју Скупштину, брани и узимље у заштиту оне, који га притискују и експлоатишу. У другим

земљама то би био парадокс. Али је тај парадокс у Србији 1869. године остварен!

Устав, који је намесништво 1869. године дало Србији, није био само непотпун, није био само погрешан, него је, у пуном смислу речи, био политички неморалан.

VIII

Разуме се да овакво стање није имало ничега у себи, што би народ српски задовољити могло. Сваки је увиђао да је нови устав — далеко од тога да уноси извесно спокојство и извесну сређеност — само извор криза и опасних изненађења. И колико је год народ до 1868. године био равнодушан за промену старога устава, толико је исто, већ првих дана, био једнодушан да тражи промену новога устава. Преварена надања изазвала су општи осећај увређености и томе се осећају почело одмах тражити одушке. Једни су тражили промену устава зато, да се склоне од опасности, коју је он над свачијом главом извисио; други зато, да до истинитије подлоге за живот народни дођу; а трећи — и то нису бројем најнезнатнији били — зато, да у забуни, коју је створила самовоља озго, отворе широм врата самовољи оздо. Незадовољство и узрујаност обузели су духове. Јавни протести дигли су се на све стране,

а лакоумно надражене прохтеве нити је било могуће задовољити, ни обуздати, ни уништити.

У оваквом стању ствари страсти су се пробудиле и са свом дивљином разбуктале; јер за страсти нема граница, чим им се једном да разлога и повода да се пробуде. Сва су средства стављена била у покрет и озго и оздо. А да морална средства нису могла никаква одјека наћи, то се, при оваквом стању, по себи разуме. Унутрашња борба била је разланчена и поведена је жестока и упорна. Та међусобна борба поцепала је људе и поделила народ у безброј политичких категорија, од којих је свака имала заставу, под којом се борила; свака је имала цел, коју је, у овој општој забуњености, тражила да достигне. Онда се први пут чуо у Србији глас болесног демократизма у разноврсним облицима. Социјализам, републиканство, комунизам, анархија, све је то, руку под руку, са стране ушетало у Србију, потражило места у њој, па, на жалост, и нашло. Онда се први пут почео народ српски делити на сељаке, на варошане, на господу и на занатлије и све ове групе устремиле су се једна на другу са горчином и кивношћу дотле непознатом. Од растурене војске, која је до године 1868. држана готово за службу Српства, почела је да се регрутује војска за службу човечанства! Козмополитизам потиснуо је патриотизам; човек је потискивао Србина; индивидуа стала је на место целине; Отац-

бина почела је да тоне у свет! Нови апостоли прекрилили су Србију. Тражили су последника за своју науку и налазили их. Учили су људе да појам о држави збију у општину, а појам о Српству у границе сваки своје њиве. И сама црква није могла да се сачува, а да је ове разуздане струје не захвате и не завитлају. Служиоци божијег олатара унели су се у ову општу узрујаност, и док су једни, са крстом у руци, подстицали раздор и проносили разврат, дотле су други раскидали и са вером и са заклетвом, ругали се цркви и плазили крсту! Чиновништво, забуњено у овом вртлогу, а стегнуто између насиља озго и анархије оздо, почело је да напушта праве стазе закона и дужности и да улази у јагму за свој рачун и на своје начине. Није се више примала препорука поштене и разборите службе, па се није у њој ни тражила; сваки је покушавао да се удвара и препоручује, било онима горе, било овима доле. А постављено између дужности и интереса, чиновништво је почело, мало по мало, да стаје на страну интереса и тиме је aукторитет власти сахранило. Све је у земљи било избачено на лицитацију и корупција се унела у послове државне, а одатле најнесрећније одсијавала у све односе у земљи. Цела животна снага народа била је скренута у ове радове; у њима се трошила и у њима се исцрпљавала. Ништа није сачувано за узвишеније интересе српске;

догађаји су текли својим током, без обзира на Србију, јер са те стране, нити су се имали некој помоћи надати, нити су имали разлога страховати од ма какве сметње. Међу државама европским и у интересима балканским, значај Србије, која је још пре мало година тако импозантан политички положај имала, сведен је био на значај обичног географског појма.

IX

У таквој поремећености и изопачености појмова, у таквом одсуству осећаја дужности и политичкога морала, у таквој узрујаности страсти и пожуда, појавиле су се прве политичке странке у Србији. Створене у тим несрећним уставним приликама, оне су биле веран отисак свога времена. Њихов рад носио је на себи печат пометености и неодређености, како у захтевима тако и у средствима. Лишене свакога разговетног критериума у уставу, њихова су кретања била лишена чак и оне најближе урачунљивости. И кад је устав земаљски једанпут санкционисао изненађења и издигао их на висину принципа државне управе, зар је неко чудо што се нашло политичких странака у Србији, које су своје радње према истоме принципу подесиле. Изненађивале су друге, па су и себе саме изненађивале. Лутале су без утврђене цели и живеле од случаја до случаја.

Ни једној од њих није могло испасти за руком да послужи као елеменат, који умерава супротна кретања осталих странака. То би, доиста, био посао, достојан једне политичке странке, али необично деликатан и тежак чак и онда, кад би се црпела снага из једног истинитог устава, из устава, који не би био извор заблуда и опасних препада. А у Србији је за такав рад оскудевала баш та поуздана подлога. Странка, која би узела на себе улогу да изведе живот народа српског из матице заблуда и да га склони уз поузданије обале, требала би да црпе своју снагу из устава; требала би да ради у његово име. А да ли би могла и да ли би смела радити у име једнога устава, који и сам није ништа друго до цинично порицање истине и правде? Би ли могла тражити снаге у уставу, који је од самога постанка једнодушно осуђен био? Јер ни сами творци ондашњег устава нису га бранили зато, да га одбране, него искључно зато, да из њега исцрпе све што се исцрпсти може. Око чега би, дакле, могла та странка прибрати људе, те да се растројству стане на пут и да се узврелост почне сталожавати? Устав је тако грубо изневерио сва очекивања, да је у народу погасио веру и у себе сама и у свакога. И доиста није се више веровало у Србији ни у шта и ни у кога. Променити устав; дати једну правилну и паметну основу животу народа, био би најпресуднији

лек противу кризе, која га је да́вила. Али, је ли могуће било прићи томе послу, при оваквој разланчености страсти и при безобзирности, која није више хтела да зна ни за какве границе? Је ли то било могуће учинити, а да се цело стање не отисне у анархију? За то би требало имати врло много поверења, а поверења није више било ни у кога. И баш су се о ту оскудицу поверења и разбијали сви истински покушаји, који су некад за промену устава збиљски учињени били. Странке су све тражиле промену устава, али са таквом раздраженошћу, са таквом кивношћу, са таквом дивљином, да су промену стварно немогућном чиниле. Ушло се у погрешан круг и кружило се у њему без излаза пуних двадесет година; живело се од данас до сутра; кретало се много, али се стајало у месту. Двадесет пуних година расипао је народ српски своју најживотнију снагу у једној штетној и несрећној унутрашњој борби, коју су страсти, најпосле, у политички разврат изопачиле. Двадесет пуних година трошио је уважење, које му је више од пола века озбиљног, трезвеног и преданог рада у свету прибавило било. А није му ни двадесет година требало па да се увери, да је избачен из велике међународне утакмице, у којој народи, доприносећи сваки свој део делу светскога напретка, прокрчују себи путе у бољу будућност.

X

Ето, каквим се ваздухом запајао владалац, кад је у непуној четрнаестој години ступио на престо српски, 1868. године! У тој је светлости угледао народ, кад је први свој владалачки поглед бацио на њега! У таквој је атмосфери растао, чекајући на тренутак, кад ће судбину народа у своје руке узети!

Разуме се, да оваква средина није могла остати без осетна утиска на душу његову. Гледајући ову неразговетну мешавину амбиција и страсти; посматрајући кивност, која је све духове запајала; пратећи грозничаву узрујаност испод престола, у којој је већ у велико почело нестајати сваког обзира према политичком моралу и сваког осећаја дужности према држави, он је угледао свет са најгоре стране. То му је била полазна тачка за његово даље познанство са народом. И, ако је истина, да први осећаји остављају најдубљи траг у души човековој, требао би му доиста необично прекаљен карактер, требало би му врло узвишених погледа на ствари, па да се не да понети матицом, у којој се нашао и која тако безуспорно око њега јури. Али такву прекаљеност душе је ли могао донети владалац, који је у четрнаестој својој години на престо ступио? Тај карактер требало је у њему развијати; те узвишеније погледе требало је у њега унети. А за то, све баш да се и хтело,

једва да би довољно било време, које је владаоца имало да доведе до пунолетства његовог. За то кратко време требало га је тачно упознати са дужностима, које га на престолу чекају; а, што је још важније, требало му је усадити у душу неодољиву вољу да тим дужностима одговори. Требало га је упознати са снагом, којом ће као владалац располагати, али у исто време и са обавезом да ту снагу само на добро свога народа и на важност своје Отаџбине употреби. Требало је развити у њему јасну свест, да та снага његова лежи у народу, да је он само из народа може црпсти и да му је зато неопходно нужно, да очува непоколебано поверење, које у монархијама треба увек да везује владаоца са народом и обратно. Требало му је у душу усадити веру, да је владалац чувар правде, бранилац реда и заштитник истине у народу. Требало га је научити и да казни и да прашта. Требало га је упознати са бедама и патњама људским; навикнути га да их осећа, да их олакшава и да народу свом претходи примером морала, штедроте и великодушности. А, преко свега тога, требало га је скроз и скроз прожмати свешћу, да он није само управитељ садашњости свога народа, него да је вечито будни чувар будућности његове и да осим велике дужности, да се о срећи свога народа брине, има још узвишенију дужност, да са самоодрицањем Отаџбини служи.

Ово би био веома деликатан и спор посао, чак и онда, кад би се имало искрене намере да се владаоцу да оно специјално васпитање, које непосредно не улази у оквир васпитања обичних људи. Али на такво васпитање, у оно време, нису, на жалост, помишљали, ни помишљати могли, они, којима је то у дужности лежало. Са каквим се правом и каквим разлогом могло очекивати, да они исти људи, који су дали Србији устав од 1869. године, васпитају малолетног владаоца друкчије, него у духу устава, на који ће се он једнога дана имати заклети? Јесу ли га могли васпитавати друкчије, него у правцу оних идеја, које су као најбоље у устав унели? Да ли су му могли доказивати друго нешто, него да је оно, што је у уставу, за њега добро, корисно и нужно? Да ли су му могли казивати друго нешто, него да је у борби, која се огорчено води између устава и народа, његово место на страни устава? И кад би друкчије радили, зар не би сами себе порекли; зар не би сами себе иставили, и пред владаоцем и пред народом, као побеђене грешнике, који још само у признању траже „олакшавних околности“ за тешке грехе своје?

То се, у истини, није могло очекивати од њих. На против, у оном стању ствари, које су уставом 1869. године у земљи створили, за њих је једина котва спасења могла бити у томе, да се користе ма-

лолетством владаочевим, па да и у њега убризгају оне погрешне идеје, које су у народу кроз устав оживели. У борби, која је у земљи разбуктана била између устава и народа, врло је важно питање било, на коју ће страну владалац једнога дана стати. Имајући у могућности да то решење скрену на своју страну и да стање, које су створили, вежу за владаоца и са њим га учине солидарна, они су тако и учинили, па цело васпитање младога владаоца према тој крајњој цели и управили.

И кад се једном пошло са погрешне тачке, да је устав добар, онда је то била врло лака ствар доказати владаоцу, да је дужан да се на устав закуне и да га брани. Лако је било уверити га, да су оно бунтовници, који противу устава дижу свога гласа; врло је лако било убедити га, да су то његови противници и непријатељи и да противу њих треба дејствовати свима строгостима, које устав допушта. Па како је устав српски допуштао све могуће строгости, то је између владаоца и народа, још са самога почетка, неспоразум био готов.

У томе и таком васпитању владаочевом лежи разлог што је све време, које је протекло између 1868. до 1889. године, прошло само у унутрашњој борби између владаоца, с једне стране, за устав, и народа, с друге стране, против устава. Народ је непрестано протествовао противу устава, који је ци-

нички допустио највећу слободу кретања горе; а владалац је баш у тој слободи црпео главну снагу, да њом све јаче притискује доле. Озго се притискивало, оздо се одупирало, и између ових двокраких кљешта, које су живот народа стегле, није било ни мало места за какав трајан, озбиљан и правилан рад. Та је борба трајала пуних двадесет година без одмора. Владалац, кога је устав од 1869. године на престолу затекао, развијао се упоредо са њим, борио се за њега и свршио је с њим.

Био је један тренутак у том размаку времена, кад је било могуће пресећи забуну, у коју је устав 1869. године бацио Србију и недати јој да узме размере, које је узела. То је био 10. август 1872. године, дан кад је владалац управу земље, из намесничких руку, у своје руке узео. Тога дана могуће је било извући ситуацију из вртлога, у коме се дотле ломила. Довољно би било да је владалац тога дана рекао народу, да не прима никакву солидарност с оним што је учињено без њега, а уз гажење органских закона, по којима је на престо дошао; да он своју одговорност пред земљом и народом хоће да поднесе, али да туђу неће ни с ким да подели, па да позове народ, да, у споразуму са њим, земљи нов устав да. Такав акт не само да би био доказ одређена погледа, него би погодио права расположења земље, цео би народ око себе савио и

ситуацију за дуга времена извео на чисто. Његовом поверењу у народ одазвао би се народ са поверењем, јер би разговетно разумео да га владалац спасава од једног погрешног и опасног стања. А енергија таквога корака уздржала би застрањене духове, да штетним претераностима не исакате дело и Србија је могла доћи до једнога устава, којим би се још за времена исправило оно, што је дотле иштећено, а народ упутио чистим стазама правилног и напредног развића. Али тај је тренутак пропуштен и друкчије није ни могло да буде. За такав поглед владалац није био за времена спремљен. Он је, као што смо горе рекли, у сасвим противном правцу упућиван и упућен био. У животу владалаца пропуштени тренутци имају увек за њих судбоносан значај!

И завршујући овај наш брзи поглед на устав од 1869. године, не можемо да, при крају, не споменемо, како је један ондашњи намесник, доказујући потребу промене устава, рекао да су се дотле владаоци мењали, а министри остајали, и да се новим уставом хоће да се одсад министри мењају, а владаоци да остају*). Ово напомињемо зато, што није излишно приметити како се, након много година, неодољива логика догађаја грубо осветила овој звучној речи и свела је у празнину њену. За све време трајања тога устава, на престолу српском био је само

*) Види „Српске Новине“ од 9. децембра 1868. године број 160.

један владалац. Тај је владалац, пре рока, са престола отишао, а министри су остали да и даље министрују и намесници да понова намесникују.

XI

Устав од 1869. године био је и прошао.

После двадесет година непрестаних трзавица и несвесног лутања, приступило се, најпосле, промени устава; стало се на тачку, на коју је још много раније ваљало стати, те да се до излаза дође. Изгледа да се најпре хтело исцрпсти из старога устава све што је био кадар дати и, пошто је из њега и последња кап исцеђена, погажен је, исто онако као и онај, што му је претходио, — па тек после у заборав бачен. Србима као да је суђено да им први корак у нови уставни живот увек буде гажење старога устава, те да никад на чисто не знају, да ли им је то опроштај са животом, којег већ нестаје, или је предговор, којим се нови живот отвара!

Међутим, и ако се стари устав отиснуо у прошлост, он није хтео са собом понети ни људе, које је створио, ни навике, које је одгајио. Остали су исти људи и исте навике у њима, да дочекају нови устав и да га у народу оживе.

Стварању данашњег устава председавале су две супротне потребе. Научен двадесетогодишњим искус-

твом, народ је тражио да, једном за свагда, затвори све одушке, из којих је кроз стари устав самовоља тако дуго насртала не само на политичка права и слободе, него чак и на она права и на оне слободе, које човек, и без сваког устава, треба да има, кад живи у једној уређеној држави.

Владалац, пак, заморен тако дугом унутрашњом борбом, а исцрпљен упорством, којим се живот народа отимао од измајсторисане и наметнуте уставности, опажао је да је ударио у дно експериментисању са ондашњим уставом; осећао је да је већ испунио своју владалачку каријеру и да су последњи часови, који одзвоњавају старом уставу, били блиски наговештаји да се завршује и разлог његовом даљем опстанку на престолу српском. Разумео је да се старо стање своме заходу клони, а да ново, које настаје, не одговара ни његовом темпераменту, ни његовим навикама. И под двоструким притиском да, с једне стране, ново стање не би бацило одвећ ружну сенку на оно, које му је претходило; а, с друге стране, да би сачувао себи утицај на стање, које настаје, владалац је унео у устав извесне одредбе, којих потреба није ничим другим оправдана, до побудама сасвим личне природе. На тај су начин остављена одшкринута врата за даље пометање живота државног.

И народ, дакле, и владалац успели су у ономе што су хтели и што су тражили. За политичка права и слободе; за јавну и личну безбедност; за правилну поделу власти, унесени су у Устав сви принципи и све гаранције, које модерни устави признају и зајемчавају. С те стране новом Уставу нема се шта замерити. Народ је био задовољан.

Владалац је, опет, са своје стране, успео да, нарочитим одредбама у Уставу, сачува себи утицај на ток земаљских послова и за онда, кад више не буде на престолу седео; а уз то и да се осигура за извршење извесних погодаба и уговора, што је имало да падне у део новом уставном стању у Србији. И у томе се успело. Владалац је такође био задовољан.

Двадесет првог децембра 1888. године престао је вредети стари устав. Двадесет другог фебруара 1889. године сишао је са престола владалац. Старо стање склонило се са позорнице и оставило отворено поље да се ново заснива. Са разлогом се, дакле, очекивало да ће нови Устав положити правилне границе кретању државном; да ће унети у духове сталоженост и спасоносну трезвеност; да ће опасну поплаву страначке заслепљености збити у њена права корита. Оправдана је била нада, да ће се живот народа задахнути здравим духом; да ће Срби, после дугог заноса, кренути на стваран и користан рад и

да ће изубијана Отаџбина почети једном да се опоравља и крепи.

Али, на жалост, нека чудна фаталност везана је за народ српски. Изгледа да га, стопу у стопу, прати, те да га увери да и најбољи устав није ништа друго до једна озбиљна пометња за живот народа, кад му се не да да оживи, кад нико неће да га поштује, кад једни немају воље, а други немају снаге, да га бране. Стање, које је иза новога Устава настало и које још и данас траје, сасвим разговетно доказује да је тако, и не само то него и по други пут убедљиво потврђује, да решење велике уставне загонетке, која народ српски тако одавна мучи, не лежи у уставу, него у људима.

Народ српски данас стоји доиста изненађен и збуњен, како никад досад. Ситуација, у којој се налази после новог Устава, срушила је уздање на боље дане. Устав од 1869. године засновао је у Србији једно несрећно стање, које је народ српски кроз дуги низ година притискивало. Али онда је бар знао да му је извор у злом уставу и од промене његове очекивао је спас. А данас не види више ни извора ни спаса. Устав је добар, искрен и правилан. Он је онакав како га је народ хтео. Али стање је и даље зло; оно је чак и горе, него што је било, јер народ не зна више у шта своје уздање да положи.

Има, можда, замерака, које би се данашњем Уставу, овде онде, могле учинити. Може бити да се мало преумило водити рачуна о спремности државе и народа, те да оживе принципе, које је Устав прокламовао. Може бити, да политичко васпитање народа још не стоји сасвим на висини захтева уставних. Може бити да се, у одбрани од опасности озго, мало одвише заборавило учинити што треба, па да се одбрани и од опасности оздо. Све су ове замерке могуће. Али опет зато, било да се узму посебице, било да се узму укупно, оне нису довољне, те да се оправдано може рећи да је Устав рђав, да је неискрен, или недовољан.

Ако устав надмаша политичко васпитање народа, ствар није без поправке. Треба прионути да се равнина тога васпитања што пре уздигне до висине устава. На томе послу ваља радити увек, све баш да данашњи Устав и не би ту потребу живље истицао. Али данашњем Уставу не може се пребацити да у њему има задњих смерова, наперених противу грађанских и политичких права народа. Са те стране он је безпрекоран.

Није нам намера да се упуштамо у критичку оцену појединих одредаба данашњег Устава. Ми ћемо, на против, признати да је он, и у духу и у целини, и добар и потпун. Ако нас је, као што рекосмо, у понеким одредбама нешто и претекао, на нама је да

похитамо и да га стигнемо. А ако кога буни данашња пометеност у животу народа, нека јој не тражи разлога у уставним наређењима, него у начинима, како су та наређења у народу оживотворена.

XII

Врло се често спомиње да је данашњи Устав резултат заједничког делања и споразума свију политичких странака у земљи. То се сваки час чује; а то у ствари и јесте тако.

Али, и ако се о томе сваки час говори, опет то није оно, што данас земљу највише занимати може. Кад већ једном устав постоји, много је занимљивије знати како се примењује, него како је постао. И полазећи са те тачке, не можемо оставити неопажено, да је данашњи Устав доиста постао заједничким пристанком свију странака, али да је примена његова, одмах у почетку, била сведена на разумевање и захтеве само једне политичке странке. То ваља забележити, јер из тога потиче сва забуњеност у духовима и сва поремећеност у односима земаљским.

Кад је Србија једном стекла нов устав; кад је прегла да све односе утврди на новом и чврстом земљишту, онда је лежало у логици ствари да се та нова тековина њена простре на цео народ и под његову заштиту стави. Ред је био да са старим

стањем ишчезну и старе политичке странке. Оне су под тим стањем постале; оне су, управо, због њега и постале, и ред је био да их са њим и нестане. Кад се са позорнице политичке уклања један устав; кад се уклања један владалац, чему су даље могле да послуже оне странке, које су због тога устава постале и које су се под тим владаоцем развијале? Њихови су програми у новом Уставу били исцрпљени; они више нису имали да се остварују. Чему су, дакле, под новим Уставом могле послужити, ако не томе да у ново стање унесу своје начине, своје навике, своје мржње и своје надражености? Зар је доиста то било тако тешко предвидети, да су њихове руке, у дугогодишњој борби, постале биле и одвише незграпне те да им се овако деликатан апарат повери? И зар никога није било да им положи питање, шта оне, управо, даље хоће и траже, па да их натера или да се склоне или да се препороде?

На то све, на жалост, нико није помишљао, ни хтео да помишља. Старе странке, са старим људима, превезле су се из старога стања у ново стање; разместиле су се и наставиле борбу са огорченошћу и кивношћу, како никад дотле. У нови ред унесен је стари неред и данас се народ српски са чуђењем пита: у чему је то, управо, разлика између онога како је негда било и овога како данас бива?

Нама се чини, да је имало практичне могућности да све то друкчије буде, те да ствари у земљи узму правилан и користан обрт. Било је једно време, и то баш оно што је протекло између Уставотворне и прве Ванредне Скупштине, кад се целом политичком животу народа могао дати повољнији правац; кад је било могуће, ако не баш препородити политичке странке, које су се затекле, а оно, на сваки начин, ставити их на плодније земљиште и отупити заоштреност, коју су из прошлости у ново стање унеле.

Каогод што је било разложно скупити и сложити све политичке странке на дело стварања устава, па на тај начин ставити га изван нападања макар које од њих, било би исто тако разложно и смотрено скупити их и сложити на дело првог увођења његовог у живот. Од 21. децембра 1888. године — као дана кад је нови Устав обнародован — па све до 1. октобра 1889. године — као дана кад се имала сазвати Ванредна Скупштина — Круна није имала пред собом уставне већине. Не грешећи се, дакле, ни о какво наређење Устава, па чак ни о сам дух уставности, она је могла поверити заједничком старању свију политичких странака израду законских пројеката, које је Устав ставио у делокруг Ванредне Скупштине, а тако исто и прве изборе скупштинске по новом Уставу. Вероватно је да би се на тај начин избегле многе једностраности и за-

страњености, које су на првом кораку поколебале веру у правилно и безпартиско увођење Устава у живот. Али све баш да се то и не би постигло; све баш да би се ствари свршиле управо онако како су се и без тога свршиле, поделила би се одговорност на све странке; иступиле би се замерке и спокојније приступило првим радовима око увођења Устава у живот. Па, најпосле, нека ни тога резултата не би било, Круна — односно намесништво — дала би доказа о својој искрености и себе, за даље последице, изван прекора поставила. А од колике је то важности да у сваком делу, а посебице у оваквом, Круна сачува себе од незгодних подозрења, мислимо да је излишно говорити.

Па зашто тако није урађено, кад је очигледно да је тако било и мудрије и корисније? Није зато, што је намесништво било у нужди да тражи пута како да приведе у дело извесне обавезе своје, које је раније на себе узело и за које, у том времену, још нико није знао, ни требао да зна. Мешовити кабинет, о којем смо мало час говорили, носио би на себи привремени и пословни карактер. Тражити од таквог кабинета извршење погодаба, које је намесништво са бившим владаоцем позакључивало, не би имало здрава смисла. Избори, којима се на сусрет ишло, дали би једну већину, која не би стајала у сагласности са њим. Он би онда морао уступити места другом

кабинету, који би из већине скупштинске поникао; а са овим би онда погодбе постале немогуће. Ослањајући се на ову већину, тај кабинет не би имао никакве нужде ни потребе да улази ни у какве погодбе и да се за њих везује. Намесништво не би имало начина да га на њих склони. И каогод што би, за рационалније увођење Устава у живот, било мудрије урадити онако како мало пре рекосмо, — за испуњење оних захтева, за које је на намесништву лежала обавеза пред бившим владаоцем, било је практичније адресовати се на нестрпељивост једне странке и користити се њеном зебњом, да се власт друкчије некако не размести, па унапред добити пристанак. Тако је и урађено; пристанак је добијен и тим првим кораком компромитовано је одмах с почетка правилно увођење новога Устава у живот.

Какве су ове погодбе биле у појединостима, о томе овде нећемо говорити. Споменућемо само толико да је, према ономе што смо за три и по године у Србији гледали, основна црта тих погодаба морала бити та, да странка прими захтеве намесништва, а намесништво њој да остави одрешене руке у управи земаљској; јер је само на тај начин могуће објаснити ону безобзирну страначку ексклузивност и ону учесничку намесничку равнодушност, којом је нови уставни живот у Србији отпочет и продужен.

У овој споразумности између страначке ексклузивности и намесничке равнодушности, лежи прави разлог што нови Устав још ни до данас не може да нађе своју сталну равнотежу и што се непрестано љуља и посрће. У свима радовима, који су требали да спреме правилну подлогу за нови Устав и које је на Ванредној Скупштини 1889. године требало озаконити, огледа се јасно да су и намесништво и влада били споразумно спрегли да нови Устав сасвим једнострано у живот уведу. И кад је дошло било на ред да се стварају нове установе, нимало се није ишло на то, да се њима укотви правилна равнотежа живота уставног и да се кретању политичких странака да нужна еластичност, која би спасла од наглих трзавица и потреса. На против, сва је брига била положена у то да се поделе места и положаји — намесништво онако како оно жели — — а влада онако како њеној странци годи. Државни Савет; Главна Контрола, судови, све је то било дељено, умал' те не отимано, према личним и страначким обзирима, а никако према опредељењу, коме су те установе требале да одговоре. Намесништво је равнодушно присуствовало овоме раду, и ако је гдекад и подизало гласа, то је увек било само за рачун какве личности, а никако за рачун каквог уставног принципа. У унутрашњој администрацији остављене су биле одрешене руке да се ради како ко хоће и

како ко зна. И кабинет је учинио пуну употребу од те могућности. Не само да је у свима гранама државне администрације направљена једна, дотле у Србији невиђена, рпа чиновника, избачених из државне службе на улицу, и то искључно према страначким захтевима кабинета, него је државна служба била затрпана и претрпана новим и неспремним елементима, од којих се, као једина квалификација, тражило да буду предани интересима странке, којој је кабинет припадао. И ти елементи имали су у задатку да спречавају сваки политички покрет у народу, који не би био сагласан са правцем странке, која је на управи. У томе су раду тражили они титула за пажњу својих претпостављених. И док је кабинет савијао сав државни апарат у службу своје странке, дотле је чиновништво његово у народу на најгрубљи начин приступило делу разорења и уништења оних политичких странака, које су се усуђивале да не одобравају правац, којим се пошло. Тим начином рачунао је кабинет, а рачунала је тако и странка, да ће себи обезбедити, ако не баш вечност, а оно свакојако врло дугу трајност на управи. И све је ово намесништво допустило да се без успора развија, затварајући се за ону формулу, по којој је кабинет одговоран за дела државна, а терајући до апсурдума ону другу, да у уставним монархијама Круна има само да потписује оно што скупштина и кабинет хоће. Намесништво се чинило

и невешто великој дужности својој да Устав чува, те да га нико не наруши и намерно је заборављало да су и кабинет и скупштинска већина и цела скупштина само донде чињенице, од којих је дужност водити рачуна, док се у границама устава крећу. Намерно је заборављало да све то није ништа, чим из уставних граница изађе и да је његова прва дужност, а и главни разлог његовом бићу, да све и свакога у те границе, вољно или силом, сведе.

Али намесништво је врло добро знало да је то тако, каогод што је знало да је 14. и 15. мај 1889. године био јавни атентат на једно Уставом зајемчено право; знало је да је очигледно саучешће власти у овом злочину, злочин сасвим нове врсте у Србији; знало је да су кињења, злоставе, паљевине и убиства, појаве, према којима се државна власт не сме показати немоћна, а још мање услужна; да је корупција у чиновништву убиствена за јавну и личну моралност; да је растројство, које је у све слојеве продрло смртоносно за политички и приватни рад. Све је то намесништво врло добро знало, па је опет, са услужним ћутањем, пустило, да се народ помета, да партиска разузданост и изопаченост уништава заштитну моћ закона и да, најпосле, анархија и злочин уздигну главу и проговоре гласно. Али намесништво није било у могућности да овим појавама стане на пут, јер је ово његово попуштање кабинету и његовој

странци била само капара за услуге, које су доцније имале доћи на ред, да их кабинет намесништву учини.

Из те, дакле, потребе да кабинет, с једне стране, у извршењу неодољивих захтева своје странке, онемогући свако кретање осталих политичких странака; а, с друге стране, да намесништво дође до извршења захтева, на које је већ добило пристанак кабинета, — из тих двоструких потреба природно је потекла нужност споразума између намесништва и кабинета, који је споразум као непосредну последицу донео да цела уставна зграда почне да се повија и пуца, још и пре довршетка свога, и да данас, после непуне четири године, кроз пукотине дувају, на живот народа, исти они убиствени ветрови, који су и пре устава дували. Чим се истакло на ред да се ове и овакве потребе подмирују, то друкчије и није могло да буде, јер су оне противне и духу и речи Устава. А како је данашњи Устав брижљиво позатварао све одушке, кроз које су, по старом уставу, могле да протеку свакојаке неправилности, то није ништа друго ни остало, него да се Устав гази, па је одмах са самог почетка и погажен био.

XIII

Ми смо већ рекли да је, за правилно увођење устава у живот и за доцнију његову важност и

снагу, нужно створити и очувати поверење народа у установу, у коју он треба сву своју безбедност и све своје уздање да положи. Рекли смо, да је за то опет нужно да они, који са Уставом манипулишу, а поглавито они, који га у живот уводе, сачувају себе од сваког подозрења и да не даду да на њих падне и сенка сумње једностраности, неискрености, или себичности. Иначе компромитоваће се све. Кад поверење почне да прави места подозрењу и сумњи у људе, онда се одмах порађа борба, која врло брзо склизне са људи на саму установу.

Далеко би нас одвело, кад би смо се упустили у процену свију прилика, у којима је Устав морао да попусти пред неуставним захтевима кабинета, намесника, или странке. Ми ћемо се само на главнијима зауставити, те да покажемо, са колико се мало озбиљности у посао ушло и на који је то начин од Устава направљено средство за продужење и одржање старе збрке у политичком животу народа.

Слободоумни принципи данашњег Устава могли би само онда оживети, само би онда њихов благотворни утицај народ могао осетити, кад би се без поговора утврдило: да се Устав не гази; да се не тумачи и да се не изиграва ни законима ни административним наређењима. Само под обавезом да се Устав у свима његовим одредбама чува и поштује; само под обавезом да у својој битности непоремећен о-

стане, пристају народи на оно што се зове: парламентарност. Без тога је парламентарност најлажнија замисао, коју је људски ум изумео, најбестиднија замка, која се могла запети малоумности и поверљивој простодушности људској. Не постоји устав због парламентарности, него парламентарност због устава. Парламентарност је само средство, да се паметније остваре и поузданије очувају принципи, исписани у уставу. Нека се ти принципи збришу, парламентарност би била, не само безумље, него још и извор најозбиљнијих забуна, којима се живот народа може да изложи.

За ово мало века данашњег Устава, народ српски има да забележи пуно случајева, у којима је Устав његов и погажен и тумачен и изиграван од свакојаке руке. У томе и лежи разлог што се у Србији не могу да осете благодети ни једнога од оних слободоумних принципа, који су у нови Устав унесени и што народ српски још никако не може да стане на ону чистину, на коју тако одавна жели да избије. Ето, зато је дух реда и сталности смалаксао у њему; зато су анархија и злочин постали тако безобзирни и моћни! И само је на тај начин могуће било да народ потисне државу, да партија потисне народ, а људи да савијају и народ и партију и државу у службу својих личних захтева.

Намесништво се, на првом кораку свом, огрешило о Устав, кад је одрекло да положи заклетву, коју је по Уставу требало пред Скупштином да положи. Зашто је тако урађено, још је и данас необјашњена ствар. У доцнијим случајима, где су, на један или на други начин, уставна наређења погажена, познат је барем разлог. Али у овом случају чак се ни то не зна. Учињено је тако без сваке нужде и потребе. И не улазећи у то, да ли је Устав, у овом случају правилно тумачен, ми сматрамо да је намесништву најмање у улози стајало, да даје видљива повода веровању, како се Устав може тумачити и друкчије, него што је он сам наредио. Ми се врло добро сећамо да је доказивано како би било излишно полагати заклетву пред Скупштином, кад је она већ пред неким другим положена. Али Устав тога другог није предвидео; није га чак нигде ни споменуо. Истицати тога другог, а обилазити Скупштину, коју је једину Устав одредио да заклетву од намесништва прими и да је чува, не значи ништа друго него својевољно тумачити устав. И остављајући на страну то, што је свако тумачење устава већ по себи гажење његово, чим га тумачи неко ко на то уставом није позван, ми ћемо радо признати да би у даљем нашем државном животу ишло са свим онако како је ишло, све да су се намесници и заклели пред Скупштином. Али зар није било боље заклети се и

двапут, па ма то и излишно било, него допустити да се породи сумња у правилност стања, које се заснива и у искреност оних, којима је пало у део да га заснивају? Зар није било мудрије и опрезније чинити, најпосле, и један сувишан посао, него дати повода да се изазивље и ствара у народу мњење које уноси неверовање не само у људе него и у установу? А мњење, које се овим поводом створило, осим тога што је уставно оправдано, у даљим својим конзеквенцијама стаља у питање законитост свега што је у земљи под новим Уставом створено; јер је, у истини, врло проблематична уставна вредност свега онога, што је урађено, уз суделовање једнога намесништва, које није легитимисано онако како то Устав тражи.

Ми се врло добро сећамо онога што је, у своје време, било казано, у оправдање ове одвратности намесника да се захтеву Устава одазову. Али све се то свело на мизерна адвоцирања, која нису могла успети да буду ништа друго, до несрећни предзнаци за даљу судбину новога Устава. Рекло се, на пример, да се намесници нису заклели пред Скупштином зато што их није Скупштина изабрала; али се заборављало — и то се намерно заборављало — да је један краљ, који абдицира, раскинуо својевољно све везе са престолом; да је он, самим актом абдикације, скинуо са себе чак и терет своје властите заклетве и да је, према

томе, он још најмање могао бити указан, као што у ствари није ничим нигде ни указан, да чува чију му драго заклетву. Он је тако мало за то указан, да по Уставу чак ни пунолетни наследник не полаже заклетву у руке абдицираног краља, него пред скупштином, нарочито због заклетве сазваном, и то у року од десет дана. Ни њега није никаква скупштина бирала, али опет зато он пред њом полаже заклетву. Намећући пунолетном краљу ову обавезу, да ли је могућно замислити, да је Устав хтео од ње ослободити намеснике и допустити им да бирају пред ким ће заклетву положити? Зацело не. И то у толико мање, у колико је Устав изречно наредио да и за намеснике, које краљ наименује, вреде „све одредбе овога устава, које се односе на намеснике што их бира Народна Скупштина" — дакле и оне одредбе о заклетви.

И кад се ми подуже заустављамо на овом противуставном акту, то нимало није у намери да произвољно претерујемо важност заклетве намесника. Ми врло добро разумемо, да је по политички живот народа српског сасвим свеједно, да ли ће се устав газити под једним заклетим намесништвом, или под једним незаклетим. Али у свију народа, у којих је уставна свест жива и у којих је поштовање устава изван питања, све су уставне одредбе подједнако важне. Ниједна се не сматра за мање важну од

друге. У слободној Америци никаква пресуда судска, никакво наређење административне власти, никакав закон, не би имао вредности, кад би му, ма и најудаљенији, извор лежао у неком противуставном акту.

У осталом, све баш кад би се наређења уставна и могла по важности категорисати на више или мање важна, далеко је од тога да се акт намесничке заклетве може сматрати као неважан. Ниједан се јаван посао не врши док се заклетва не положи. Заклиње се и писар и судија и адвокат и војник и сведок и поротник и кмет и скупштинар и министар и краљ. Заклетва је писмени пристанак за сву одговорност, коју вршење јавног посла може да повуче. Сведоџба заклетог сведока има другу вредност него незаклетог; а мњење незаклетог вештака није то исто што и мњење заклетога. Чак је и одговорност пред законом сасвим друкчија. Зато се за свакога не само наређује заклетва, него се чак и текст заклетве прописује; одређује се пред ким ће се положити и зна се ко треба да је чува. А какав је текст заклетве данашњих намесника? Ко њу чува? То нико не зна. То, можда, многи сматрају да је ситница; али у уставу нема ситница, јер, као што рекосмо, ова једна противуставност баца необичну сумњу у законитост свега онога што се од постанка новога Устава до данас у Србији урадило, па све

баш да никаквих других противуставности није ни било.

И кад се већ једном, на овако неправилан начин, отпочело увођење новог Устава у живот; кад се једном увидело да су се и намесништво и влада и Скупштина у овој првој неправилности споразумели и одговорност за њу међу собом поделили, природно је било очекивати да овај акт неће остати усамљен. Овога пута обишло се око Устава без разлога и без нужде. Зашто се не би потражило излаза у гажењу Устава онда кад се влада нађе под притиском неке нужде и кад на њу навале необуздани захтеви њене странке, с једне стране, више или мање исправни рачуни оних, који траже наплату за службу, учињену странци, с друге стране, а, с треће, засебни захтеви намесништва, с којима се још у самом постанку влада учинила солидарна? И заиста, кадгод су се ови случаји појавили, видели смо сва три фактора земаљска — и намесништво и владу и Скупштину — споразумне да, било у тумачењу, било у обилажењу, било у очигледном грубом гажењу Устава, потраже излаза. Странка је тражила безусловно подмирење и обезбеђење једностраних интереса својих; намесништво је, опет, тражило извршење својих захтева, и кабинет је час склањао намесништво на захтеве странке, а час странку на захтеве намесништва. И гдегод се ове погодбе нису

могле друкчије сложити, искусураване су Уставом. До данашњег дана само је на то и послужила ова скупа тековина народа, коју је тако одавно желео и тражио, коју је стекао, и чије плодове, још досад, није му било суђено да окуси.

Одвише би нас далеко одвело кад би смо се заустављали на свима појединим случајима, у којима је влада, било за рачун намесништва, било за рачун своје странке, помутила чистоту уставних наређења. Задовољићемо се само да споменемо толико, да нити је саставу Државног Савета, ни Главне Контроле, ни судова, овим важним котвама новог уставног живота, поклоњена она озбиљност и искреност, коју је Устав у њих положио. Тај посао није носио на себи карактер мирне опрезности, него је био отворена трка за личне и страначке захтеве, — трка, у коју су јурнули и спремни и неспремни, и сити и гладни и у којој се држало рачуна од свега, само не од цели ових установа и од захтева, које је Устав кроз њих хтео да оствари. И кад је нови уставни живот овако, у самом темељу, накриво положен био, није чудо што је у даљем развоју постао извор забуна, колебања, несигурности, нереда и напрасних потреса. Уместо оне сталожености, које је Србија тако одавна жељна била, настало је растројство и врење у свима правцима. И унутрашња управа и правда и финанције и школа и црква, — све је постало предмет једне незамотане политичке и

личне експлоатације. Војска је била занемарена, а о некој присебној спољњој политици, разуме се, да није могло ни говора бити. Државно достојанство Србије почело је да тоне, брже него икад дотле; а мржња, освета, пакост, интрига. безакоње и лаж поделили су људе и наставили свој разорни посао.

Што се даље ишло све је уставна савест постајала еластичнија, све се више и више растезала, докле није, најпосле, препукла и тако изгубила сву отпорну снагу. Па кад је, на овај начин, земљиште било довољно разривено; кад су већ и кабинет и странка довољно утонули били у неуставне и незаконе дубине; кад је већ увелико спало оно шаренило, са којим су недавно на управу дошли, и кад је јавна савест већ почела да се буди и долази себи, изненадно се иставило испред кабинета намесништво и грубо га опоменуло, да је дошао ред да зајам враћа и да приступа извршењу оних обавеза којих се извршење само од компромитованих и посрнулих људи затражити смело. Верујући у своју вечност и у своју свемоћ, ни кабинет ни странка нису на тај дан помишљали. У дугом хипнотичном заносу, заборавили су били на примљене обавезе. И потискујући испред себе све, они нису били кадри да опазе да баш у тој препуњености снаге лежи врело слабости и пропасти; да за сваку снагу има граница, преко којих се она претвара у силу. из које — кад се у њу умеша

неурачунљивост и ексклузивност — извире насиље. Ни странка ни кабинет нису могли да увиде разлику између снаге и насиља, нити су били кадри да разумеју, да снага улива поштовање, а да насиље изазивље отпор и да за отпором, стопу у стопу, корача презрење. Опијени лаким успехом, ни влада ни странка нису опажале, да су већ одавна била ухваћена оба краја оне замке, која је још првог дана почела око њих да се плете и да их обмотава. И баш у тренутку кад су у највећем јеку свој триумф славиле ваљало им је, на један мах, повити главу и закачити свој даљи опстанак, не више за Устав и законе, јер су то већ изгазиле биле, него за вољу и милост намесника, који су, наједанпут, од њих затражили, да се и за њихов рачун једанпут компромитују, да једанпут и на њихов захтев погазе законе и Устав. И кабинет је морао на то пристати и странка је морала то примити, јер су осетили да им ваља одсад откупљивати, не више поверењем народа, него милошћу намесника, даљи опстанак на управи. И кад им је затражено да донесу једну скандалозну резолуцију, они су је донели; кад им је затражено да је огласе за закон, они су је огласили за закон; кад им је затражено да погазе Устав, они су погазили Устав; а кад им је затражено да га и крвљу полију, они су и то учинили!

Акт, који је 6. и 7. маја 1891. године извршен у Београду, спада у најнедостојније комедије, које су се у једном народу са његовим установама одиграти могле. У земљи је заиста било непрестаних трзавица и криза одкад је нови Устав настао. Кадгод се установе усколебају, кризе су и трзавице, већ по томе, на дневном реду. Земља у којој се устав гази, тим самим актом, баца се у ванредно стање, а такво стање ствара и одржава трајно неспокојство у духовима и не да им да се среде и сталоже. Тих криза и потреса има данас још у јачој мери, јер стање, које их изазива и позлеђује, још једнако траје. И доклегод оно буде трајало, биће у Србији и криза и потреса. Али им је само цинична лаж, само груба и простачка перфидност, могла угледати извор у распри Краљевских Родитеља. Ми немамо намеру њих да бранимо, нити да их нападамо. Њихов спор, док се на престолу водио, могао је интересовати народ и није био без извесног утицаја на његов ондашњи живот. Али абдикација је учинила тај спор — ако га је у истини после још и било — сасвим без интереса за земљу. После абдикације нити се ко њиме одушевљавао ни за њега залагао. И ако је о њему доцније и поведена реч; ако је доцније и утиснут у живот народа, то је било само зато, што је требало пронаћи формулу, под којом ће се протурити и остварити зах-

теви, које би иначе било и одвише дрско пред суд јавне савести отворено изнети.

Не улазећи у процену на чијој је страни правда, ми ћемо констатовати само толико, да никакви државни разлог није могао посаветовати да се учини дело које је у мају месецу прошле године извршено у Београду и које је, са своје незаконитости, дрскости и кукавичлука, тако сложно било осуђено и у земљи и на страни. Најобичнија опрезност, кад би је било, забранила би носиоцима власти да изазивљу једну огорчену контроверзу, у којој су, са разрокости својих погледа, неодступно морали бити доведени до гажења Устава и до проливања крви. Да је те опрезности било, разумело би се да је углед престола и одвише скупоцена ствар, те да је могло бити допуштено узети га као исплату прохтева и погодаба, личних и страначких. уз подсмехе света и уз унижење земље. Па баш нека би, најпосле, и било истина, да је распра Краљевских Родитеља заиста давала повода трзавицама и кризама у земљи, зар је државна власт тако без аукторитета остала била, да није имала где потражити снаге, до у отвореном безакоњу и крвавом насиљу ? Шта је кадра једна таква распра да учини у земљи, у којој је устав чврсто утврђен и истинито примењен; у којој су закони пуни снаге, и у којој око престола стоје људи трезвени, чију свест о великим дужностима

не помућује никакав обзир себичности ни партиске тесногрудости? И зар је наш нови Устав доиста така једна замисао, да га је, већ на самом уранку његова живота, ваљало тумачити сабљама и куршумима? И да ли је опасност за земљу, у истини, била тако велика, да је требало чак поколебати у народу поуздање у једну скупу тековину његову, и срушити веру у оне, којима је ову на чување предао, па озго му показати, доказати и делом га поучити како се не поштују установе и како људе ваља презирати? Али те распре, у мају месецу прошле године, није више око престола ни било. А и да је било, није истина да је у њој лежао извор криза и потреса. Данас, пошто је све свршено; пошто је са лаким срцем ударен печат срамоте пред светом на поштени образ народа српског; пошто је лична и партиска застрањеност онако безбрижно бацила ружну сенку на углед престола и пред народом и пред туђинима, — данас, ето, видимо да је распра — као што се онда говорило — у истини „пренесена са српскога на туђе земљиште“, али да су кризе и трзавице остале у Србији и да су тек одонда узеле размере, који не дозвољавају више да им краја угледамо. Није, дакле, дело учињено зато да се прекину кризе и потреси у земљи, него су, напротив, намерно изазивани потреси и намерно одржаване кризе само зато, да се изврши једно мрско и жалосно

дело, које се само у изопаченом стању земље може и сме да појави.

Ова два случаја непоштовања Устава показују довољно са колико се мало добре вере приступило увођењу уставнога реда у народ српски и како је и оно мало било загашено искључном бригом да се ново стање узме у личну и страначку експлоатацију, без икаква обзира на последице за народ, за престо и за земљу.

Ми се заустављамо само на ова два случаја гажења и изигравања Устава. Њих је пуно и од свакојаке руке. И при оваквом схватању ствари није чудно што су се — осим намесништва и владе — појавили, и код других чинилаца државних, прохтеви да мимо Устав и законе раде. Скупштина је обилазила Устав законима, законе решењима, а решења партиском вољом. Министри су обилазили Устав административним наређењима и поверљивим расписима. Митрополит је истављао своју вољу изнад Устава и закона и она се слушала. А чиновници по унутрашњости и кметови по селима нису тражили потпоре и ослонца у законима, него у ласкању и повлађивању гунгули и њеним страстима; јер власти, од којих се тражи да подупру гажење устава, не могу се ни ослонити на други ред грађанства, до на онај који неће за законе да зна.

На тај начин унесен је неред у све односе земаљске. Да би се могао одржати неред озго морало се угађати нереду оздо. Државне власти у земљи сведене су биле на значај простих агенција страначких, преко којих се одржавала веза између самовоље и анархије. Закони су губили своју заштитну снагу. Земља се нашла у некој врсти непрестанога ванреднога стања, јер је свако оно стање ванредно, у којем се изопачавају функције уставом и законом створених власти. Лична и имовна безбедност остављена је била на милост и немилост надражених пијаних гомила у селу. Државна имовина постала је плен најгрубље ненаситости; корупција се унела у све слојеве државнога бића; заведен је систем експлоатације и спекулације са привредном снагом државном у великом стилу; настао је грабеж и расипање државне имовине; порези и прирези зависили су од расположења кметова: што су хтели скупити, скупили су; што нису хтели, оставили су нескупљено, а од онога што су скупили давали су држави колико им се допадало, а остало задржавали за себе. Кметови су трошили државне порезе, а држава је трошила туђе депозите. Задуживала се непрестано и опет зато своје буџете из године у годину пењала, јер су тако заповедали интереси једнога безброја људи, који одавна гладују, а које је било мучно захранити. Дефицити су се гомилали; позајмице су

чињене у свима могућим облицима; неред и растројство зацарили су се у државним финанцијама, а кредит Србије спао је убрзо тако ниско, да је држава дошла у немогућност да оствари и најскромније зајмове, и ако је Скупштина дала све гаранције за уредну и сигурну отплату.

На буџет чиновника пала је читава војска нових чиновника; на буџет пензионара пала је читава војска нових пензионара. Набавке за државу нису вршене према стварној вредности њиховој, него према надраженој ненајести партизана и присталица. Страначка зараза пробила је своје отоке у судове, јер су судови искључно према интересима једне странке и били састављани. И док је, на једној страни, све тако ишло, дотле су, на другој, тамо доле у народу, избили на површину људи врло разроке моралности и, заогрнути плаштом суверенства народног, објавили рат истребљења свему и свакоме што у њихове редове неће. Ни једно доба живота српског није дало примера оваквог растројства државног, као што је ово, што је од новог Устава настало. Власти државне — почевши од оних најнижих па до оних највиших — нису служиле држави, него су државу ставиле у службу страначке разузданости и заслепљености. Министри су постали делегати неурачунљиве воље страначких одбора. Главни Одбор управљао је земљом и до најмањих ситница одређивао кретања др-

жавна. Интереси општине, интереси државне управе, интереси просвете, правде, вере, — све се то подмеравало на кантару страначке искључивости. Једина је остала војска, која је кадра била да противстане партизанству, али је за то била кажњена. Од ње се откидало, њени су интереси били напуштани и жртвовани личној и анархијској необузданости. У својим спољњим односима Србија је била лишена сваког самоопредељења и колебала се према ветровима, како су је кад подухватали. Једном речи, на место слободоумних принципа, који су у Уставу исписани, стали су полутанство, интрига, лаж, незнање, самовоља, себичност и насиље. Од новог Устава на овамо, aукторитет је државе стављен у безусловну службу анархије и то је први пут одкад је Србије.

XIV

Природно је било, да су се и кабинет и странка, чим су на ово земљиште стали, морали брзо утрошити и уклонити са управе земље, пошто су напразно ухарчили један велики део снаге народа, не оставивши за собом никакву стварну тековину нову, нити коју од затечених неиштећену или неупрљану. Брзо су сазрели, јер су брзо живели. Разузданост и неумереност доносе горке плодове, у политичком животу много брже него у обичном. Опијени влашћу, нису

ни опазили провалу, која им се испред ногу копа и која им се још од првог дана почела копати. У томе бунилу нико није био на опрези од незгодних препада. Газили су жмурећи све даље и даље и баш онда кад су мислили да су у најјачем узлету своје снаге, кад су веровали да им се одолети не може, спотакли су се и сурвали уз опште презрење и подсмех.

И тако је свршена једна периода стидног и штетног лудовања у држави, пошто је пуне три и по године држала живот народа умртвљен, црпући и немилице расипајући најживотније сокове његове. За све време ове управе, која је необично унизила земљу и од народа српског учинила предмет поруге пред светом, и кабинет и странка били су у пуном поседу државне снаге и њом су најнеограниченије располагали. Угушивши сваки независни покрет грубим насиљем, никакве политичке странке нису биле у стању да им неке озбиљне сметње постављају. Намесништво, тако дуго у отвореном саучешћу са њима, давало им је сву слободу кретања и то у толико већу, у колико је врло добро увиђало да им тај политички разврат исцрпљује живот и води их расулу. Устав, толико пута погажен, није више представљао никакву успорну снагу. У савести више није било никаква критериума и поред све те неограничености, опет није остала држави ни једна творевина у на-

слеђе, осим нереда, растројства и срамоте, за које ће требати да прођу године искренога и постојанога рада па да им се трагови изгладе.

Ниједан кабинет није ступио на управу земље у згоднијим приликама од онога, коме је после абдикације намесништво управу поверило. Имајући пред собом нов Устав и благодарни посао да га у живот уведе, а уз то и једну неоспорну већину у народу, тај је кабинет имао много више могућности од свакога другог да животу државном правилне темеље положи. Он је био у срећном положају да би могао растројене елементе у земљи свести у границе реда и у њима их одржати; а у исто време имао је и снаге да и намеснике задржи у границама, које је Устав положио, и да им не да да у живот народа утискују пометње и забуне, које су правце одвеле у гажење Устава. Таквим прохтевима њиховим, кабинету је дужност била да се одупре, јер је имао ко да га подржи; а ако то не, онда да се уклони и да намесништву остави да оно наиђе на оне путове, на које се он сам доцније стоцињао. За то му је довољно било да има памети, енергије и чисте свести о високим дужностима, које су на њему лежале. Али тога, на жалост, није било. И зато што тога није било, народ српски мора да исплаћује својим радом, својим животом и својим поштеним образом штете, до којих га је довело безумље, себичност и болесно власто-

љубље. За стање до којега је земља доведена; за све оно што се за ове три и по године збило, на срамоту и велику штету народа српског; за гажење Устава и закона; за растројство, које је у све односе унесено; за безвлашће, под којим се земља још и данас повија; за распикућско газдовање, које, ако му се за времена на пут не стане, води правце у државно банкротство; за пометеност државе српске у свима гранама њенога делања; за штету, нанесену принципу монархијском и угледу престола, — пред законом стоје одговорни кабинети, под чијим је импулзом овакво стање створено. А пред судом јавне савести стоје у подједнакој мери одговорни и кабинети и скупштине и намесници, јер се само уз њихово заједничко делање, уз њихов међусобни споразум, овакво стање и могло у земљи створити.

Намесништво је данас својом вољом раскинуло везе и са кабинетом и са његовом странком. Њих више нема на управи, али је створено стање остало, да и даље саплиће народ на сваком његовом кораку унапред. И нови кабинет, који није поникао из скупштинске већине, него из којега тек има да изникне скупштинска већина, — све баш кад би и био пун најбоље воље да стање ствари на правилан темељ постави, — неће бити кадар ништа да учини за утврђење праве уставности у нас. Он, можда, неће имати више да се компромитује са извршењем специјалних лич-

них обавеза намесника, јер је то, по свој прилици, ранији кабинет посвршавао. Али, пред њим стоји једно створено стање, које је живело и које савладати треба. Ваља му ступити у борбу и водити је са противником бројно јачим, који је још жив, који се још не признаје за побеђена и кога много не забуњује избор средстава, којима ће се у борби послужити. Треба му рачунати са свима навикама, које је доскорашњи режим створио и равнати се са њима. А кад се узме у рачун још да су се ствари свеле на то, да — победила једна или друга од оних странака које се о власт боре — министри побеђене странке неизоставно морају ићи под суд, а можда отићи и на робију, — онда је очигледно да о неком стишавању духова, о некој правилности у односима, о неком сталном и утврђеном законом реду не може бити говора. И кад свему томе додамо да иза овога кабинета, исто као иза онога што му је претходио, стоји намесништво, састављено из људи, који су кроз три и по године мирно присуствовали свима неуставностима и незаконитостима прошлога кабинета и већ се тим самим учинили саучесници његови; кад, дакле, још и ту околност у обрачун узмемо, онда је јасно да ће се данашњи кабинет неизоставно сударити са упорством намесника, чим буде захтео да једно од ових неуставних и незаконих дела озбиљно исправи и да Уставу и законима стварне важности

прибави. Кад би на то данас намесништво хтело да пристане извесно је да не би, у своје време, ни допуштало да се Устав и закони газе. А заснивати једно правилно уставно стање на једном изгаженом уставу, и при најчистијим намерама и у најбољој вери, само је празан посао, који ништа не лечи и који, већ зато што ништа не лечи, само продужује зло.

Да је намесништво било испуњено искључном бригом да се Устав правилно у живот уведе и примени, оно би зауставило кабинет на првоме акту, којим је почео изопачавати изречна наређења Устава. Зауставило би га и имало би снаге за то, јер би онда још и само стајало изван подозрења. Онда би било подржано од свију оних, који су од новог Устава очекивали сталног и правилног реда, законитости и законске заштите; а то је највећи део народа српског. Тај део није подељен у странке; он се не истиче са програмима; он само тражи, и оно што тражи то је: мир, правда и безбедност. Он ћути, али процењује; у доба забуне у духовима, у доба заталасаности страсти, — он не гласа, него само посматра и чека, готов да помогне и да подржи једно правилно стање, чим стече уверења да се за то стање неко искрено, трезвено и решено хоће да заложи. То је онај део народа српског, на који се и Кнез Михајло био наслонио, за време своје владавине, и

уз чије је мирно и озбиљно поверење стекао Србији онако озбиљно и угледно место у уважењу света.

Али кад намесништво то онда није учинило; кад је пустило да се свршују свакојаки вануставни експерименти; кад је тако дуго равнодушно присуствовало свима незаконитостима страначким; кад је спокојно гледало како се уноси и озакоњује неред и растројство у свима правцима државнога живота; кад се, на тај начин, учинило солидарно са онима, који су данашњу забуну у држави створили, онда је овај данашњи његов корак задоцњен. Он није кадар да поврати изгубљено поверење и да народ убеди да је намесништву више стало за озбиљном исправком злог стања, него за продужењем пометености и забуне, на други неки начин.

У осталом, било би врло лакомислено затрчавати се са судом својим о правој цели намесништва, кад је, онако изненадно и без оправданог парламентарног разлога, заменило стари кабинет новим кабинетом. Мало је вероватно да је намесништво, кроз пуне три и по године, било у заблуди о правом значају онога што је његов кабинет радио. И баш да оставимо на страну случаје где је кабинет, сам по својој иницијативи и на своју одговорност, радио, има пуно случајева где кабинет не би могао ништа учинити без суделовања и одобрења самога намесништва; а има их и таквих, где је иницијатива баш од самога на-

месништва и потекла. Ови пак последњи не спадају нимало у најневинија гажења Устава. Није, дакле, за веровање да му је изненадно свануло пред очима и да је, угледавши зло, брже боље учинило прелом у управи земаљској. Напротив, много је вероватније и са логиком ствари много сагласније, да су наместници, видећи се већ у оној половини своје владавине, која је крају ближа, хтели за времена да спреме што је нужно, те да се из данашњег стања у ново стање превезу спокојно, без незгода и без одговорности. Нови кабинет има да буде мост између малолетства и пунолетства Владаочевог. Он треба да буде спона између једне периоде, које нестаје, и друге, која наилази; његов је задатак да створено стање привеже за Владаоца, да Владаоца учини са њим солидарна, једном речи, да ствари подеси тако да се, на дан пунолетства Владаочевога, намесништво не нађе без моћног савезника и без поуздане заштите.

Не верујемо да смо врло далеко од истине кад ове претпоставке чинимо. И што нас у овом нашем уверењу утврђује, то је што не видимо да је нови кабинет досад наговестио бар зачетак неког новог рада, који би обећавао — ма то и у даљој будућности било — да разбије маглу, која народ српски притискује и дави. Тек одкад је стари режим пао, а нови настао, избиле су на површину све последице изопаченога стања, које је после Устава за-

сновано. Страначки карактер, који је државним властима дат, данас је тако очигледан, да је свака илузија разбијена. Под старим кабинетом водила се борба између државних власти и противничких политичких странака. Али одкако је дошао на управу кабинет друге политичке боје, он је, са истом безобзирношћу на законе, продужио борбу против противних странака, са којом је и стари кабинет ту борбу водио. Промењени су само положаји, а борба је остала онако исто огорчена, као што је и била. Али тек са променом положаја појавили су се, са свом снагом, знаци болеснога стања. Данас је борба проширена и бачена на земљиште, на коме се досад у Србији никад није водила. Данас војују власти једне против других; општинска власт војује против државне власти; полициска власт не верује судској власти; судови воде рат са полицијом, Државни Савет са кабинетом, кабинет са целим светом и нико не види краја овом бунилу државном, којега призор Србија, ваљда прва, данас свету даје.

Да је овакво стање безизлазно и да оно правце води у нова гажења Устава и у нова безакоња, то је више него очигледна ствар. А да Србија већ обамире од ове болести, која њу двадесет и четири године без престанка нагриза и којој се краја не види, било би безумно доказивати, данас, кад дела тако гласно и тако убедљиво говоре.

XV

По овоме што смо досад рекли и што је тек један брзи и врло површни поглед на данашње наше стање, мислимо да није тешко поставити логичну везу и доћи на првобитни извор. Довољно је поћи од данас и вратити се кроз догађаје редом, за четвртину века уназад, па ће се без погрешке доћи на годину 1868., у којој је прво намесништво дошло на свет и учинило пресудан прелом у животу народа. И ако, у овој истрази, будемо с пажњом пролазили кроз сва времена и кроз све мене, видећемо да су разне прилике износиле на позорницу разне људе, који су се у овај политички вртлог бацали и покушавали да државни брод изведу из бесне матице, која га је завитлала. Видећемо, такође, да су сви ти покушаји остајали безуспешни и да су многа поштена усиљавања напразно утрошена. Видећемо да је, кроз све то време, Србија била без компаса, без идеје управнице; да је безизлазно лутала и да је, трошећи своју снагу, најпосле постала савршено немоћна да се отме од суновратице и да изађе на пут, који напред води. Видећемо да су, још од самог почетка те несрећне епохе, догађаји прелазили преко Србије и јурили своме решењу гигантским корацима; да су се нови размештаји правили; да су се нови народи подизали;

да су се нове државе стварале, а Србија да је, за све то време, стајала сплетена у уставне замке, да се без одмора трзала и отимала, али увек остајала немоћна да за догађајима крене, или да их, снажна и одморна, прихвати. Видећемо исте страсти и исте навике; исте пожуде и исте амбиције. Али видећемо — а то не треба без нарочите пажње оставити, јер је за садашњост и поучно и памћења вредно, — видећемо исте људе, како из разних положаја, неуморно и са предрачуном, спремају Србији прелаз из једнога намесништва у друго. И кад данас стање земље продужује бити онакво како је кроз двадесет година подржавано; кад исти људи, истим полугама, на исте начине и са истим резултатима задиру, те да Србију силом задрже у вртлогу, у којем се безпомоћно ломи, онда, ваљда, неће бити преухитрена претпоставка, да први — ако не баш искључни — разлог лежи у људима, који, немоћни да својим необузданим захтевима граница положе, нису ништа досад друго радили, него уносили забуну у живот народа, кочили га и умртвљавали — па то још и данас чине?

Под режимом, који је 1868. године отпочет, а 1869. године уставом санкционисан, расла је читава генерација, запојена духом и идејама свога времена. Она је видела на делу, како се странпутичним начинима, полутанством и интригама праве брзе каријере; како се лако долази до угодног живота и како је то

много плоднији посао експлоатисати слабости народа, него скромно и предано служити Отаџбини. Видела је то и научила се. Мало их је данас, који се за то брину да ово стање престане и да здравијем места учини. Огорчена политичка отмица, коју данас око власти гледамо, нема за цел да га лечи и излечи, него да га у своју корист исцрпљује. Није више у питању, ко ће да чува Устав, него ко ће да га гази.

И од подмлатка, који се тако развија и који тако дораста, је ли разумно ишчекивати да поради и изради, да се здрава живота улије у народ и да се створи стање, у којем ће истина, правда и ред прву реч водити; у којем ће стварни рад за Отаџбину бити дужност, од које се нико не може отети; у којем ће дефинитивно занемити глас шарлатанства, интригантства, себичности, фаворитизма и недопуштених амбиција? То та генерација неће бити кадра да учини, сама по свом нахођењу и своме импулсу. Она се мора на те путове натерати, а натераће се само онда, ако јој се нечијом вољом, нечијим aукторитетом позатварају све странпутичне стазе; ако неком јачом снагом буде натерана на прави пут дужности и истините службе Отаџбини.

Где је тај импулс? Ко треба да га да? Ко то има довољно снаге данас, да, на један мах, заустави захуктале духове и да их сведе и упути правцем корисног рада? Ко је то кадар да изнесе неку нову

идеју, да је уздигне довољно високо, те да са свију страна буде угледана и да око себе прибере залутали српски рој, који данас узалудно тумара и своју матицу тражи?

Јесу ли то политичке странке? Нису. Оне су без снаге једна према другој.

Јесу ли то шефови њихови? Нису. Они су без поверења један у другог.

Јесу ли то извесни државници, научари, или поједини грађани? Нису. Они немају аукторитета, те да њихов глас буде чувен и послушан.

Јесу ли то, најпосле, они, што су се Христу заклели да проповедају веру у Бога, да шире љубав у ближњега, да подгревају наду у небеску правду? Нису. И њих је завитлао талас страсти и општег разврата. И они су се спустили са висине светога олтара, заборавили су на велику заклетву и већ одавна трампили часни крст за бирачку куглицу!

Па где је онда то пристаниште, које наш државни брод тако узалудно тражи? Где је крај бедама, кроз које народ српски без одмора пролази? Где је то врело мира, среће и напретка, на коме ће се Србин запојити здрављем и крепошћу и на којем ће загасити болесну жеђ, коју је политички разврат запалио и која га на животу сагорева?

Та су питања данас на свачијим уснама. У својој безпомоћности народ их српски себи већ више

од двадесет година узалудно полаже. И пошто је на делу видео и људе и странке и Круну; пошто је окушао све, и све скупо платио, заморен тешким искушењима, а преварен у надама, забуњено стоји и очајава због судбине своје. Уместо вȇре у живот, у будућност, у Бога — обузела га је сумња у људе, у установе и у себе сама!

Али, поред свега тога што је ситуација замршена и мрачна, ми налазимо да има излаза. Треба само воље и куражи да се излазу пође, — доћи ће се до њега и изаћи ће се из понора, у који се утонуло. И ма колико то чудновато изгледало, ма колико то пркосило тако дугом и тако жалосном искуству, ми сасвим отворено и сасвим смело велимо да је излаз у Уставу.

Да, излаз је у Уставу! Излаз је увек и био у Уставу. И ако се ово наше тврђење данас чини чудновато, то је само зато, што се губи из вида, да се од 1869. године до сад није никако уставно ни живело. За ово двадесет и четири последњих година чињени су у Србији разни покушаји. Владало се на разне начине. Али покушај са уставом није још учињен ни до данашњег дана. Од године 1869. до године 1889., — дакле за пуних двадесет година — владало се без устава и тај је покушај до краја исцрпљен. Од године 1889. до данас владало се и влада се са погаженим уставом. На реду је, и у велико је

време, да се учини покушај са Уставом, примљеним и поштованим. Док се једном и тај покушај искрено и трезвено не учини, није допуштено, малодушно је, грех је, очајавати.

И кад је у народ једном пала идеја и развијена воља да правим уставним животом живи, узалудно је помишљати да се данас може ударати унатраг. Томе се, уопште, противи дух, којим остали народи око нас дишу, а и да не узимљемо у рачун то што неограничени режим може скривати у себи изненађења, којима више нико не пристаје да се излаже. Ударати натраг не смемо, него, окренути лицем свету, треба му поћи на сусрет.

Ми данас имамо Устав, који, баш нека би и имао каквих замерака, може да издржи сравњење ма са којим уставом европским. Принципе слободе и права он је исто онако потпуно признао, као што их у модерним државама устави признају. Он је дао све гаранције, које и остали устави дају и на исте начине, на које и они. Са разлогом, дакле, ми немамо шта много да му замерамо. Ако је он нама донео резултате, који су правце противни ономе што се од њега очекивало, противни ономе што такви устави другим народима доносе, узрок не лежи у њему, него може лежати само у тој дилеми: или да му народ српски није дорастао, или да је његова примена изопачена. Шта је од овога двога у истини,

лако је пронаћи, према ономе што смо овде досад рекли, а нарочито према ономе што смо сви очима видели.

Али, опет зато, да не би остало нимало пометње у души народа српског; да би начисто знао на чему је, и да би се једном ослободио штетног посртања и саплетања, дужност је учинити један озбиљан и искрен покушај са Уставом, који имамо; дужност је, без слабости, али и без задњих мисли, покушати да се у народу остваре они животворни принципи законитости, реда, сталности и слободе, које Устав даје и који су, једини правилни и чврсти, темељи за сваки напредан и користан рад. Треба једном решено прегнути на посао уставног васпитавања народа и не дати се помести првим неуспесима. Ако је народ одвише заостао испод равнине, на којој га је Устав замишљао, треба га поступно уздизати до ње и тај рад, озбиљно и трезвено продужен, водиће и довешће народ дотле, да Устав буде уписан у душу свачију, да га сваки разуме, онако како треба; да му сваки верује и да га сваки поштује. На тај начин створиће се и у народу српском ваљана војска, која ће устав чувати и бранити од насртаја, па ма с које стране потицали, јер ће огромна већина народа у души осетити, да устав не постоји зато да њиме појединци своје себичне и властољубиве прохтеве подмирују, него да је он његова својина и да

је у њему све јемство његова живота. Да је овај посао, којом срећом, пре двадесет и четири године истинито отпочет и продужен био; да се променом ондашњег устава није имала пред очима нарочита цел, да се злоупотреби поверљивост народа српског; да то није била перфидна експлоатација простодушности његове; да се тиме није ишло на подмукло порицање чак и оних гаранција, које је народ до 1869. године уживао, — да све то тако није било, више је него вероватно да би политичко васпитавање народа српског већ одавна било довршено дело. Па чак да није ништа ни рађено; да је задржано стање онакво какво је 1868. затечено; да је све било остављено себи самом и своме природном сазревању, опет би равнина политичке свести у народу српском стајала данас много више, него што је.

XVI

Али, и ако је овај пут, на који ми указујемо, врло природан, било би лакомислено поверовати, да је довољно решити се, па да се њим и пође. Пуно је незгода, које су, на жалост, засад несавладљиве и које данас још није могуће почети савлађивати. Посао политичког васпитавања народа морао би се срачунати на дуге рокове, чак и онда, кад би се од једног уредног и признатог стања унапред пошло. Али

је он далеко и спорији и замршенији, кад се најпре мора да приступи крчењу и рашчишћавању земљишта од парлога, који је на њему, кроз овако дуго време, ницао и бујао. Обуздати страсти, скрхати рђаве навике, положити бране амбицијама, сузбити полутанство, умртвити безвлашће, — то је посао, који свему треба да претходи. А за тај је посао нужно пре свега да се цел разговетно угледа; па је после нуждан један јак aукторитет, једна призната снага и једна неодољива решеност. А у овој данашњој узрујаности страсти, у овој разузданости духова, једино место, са којег треба да потече озбиљна и спасоносна опомена на народ, опомена, која би била кадра да отрезни људе, да сталожи духове и да заустави Србију на опасној суновратици — једино место то је Престо.

Али, на жалост, народ српски још мора да чека на време, кад ће моћи чути ту утешну реч са престола. Још на престолу српском не седи Владалац у пуној својој владалачкој снази и у пуном поседу судбине народа. Намесништво, које у његово име ради, већ по томе што је намесништво, што је кратка века, нема тога aукторитета, те да му глас буде чувен и послушан. А да оставимо на страну то што би се са неповерењем предусрео глас сваког оног, ко стоји у подозрењу, да је данашње стање у земљи изазивао, одобравао, или помагао. Данашњи намес-

ници нити хоће, нити могу истављати себе као стожер, око којег би се прибрала здрава снага народа и упутила на плодан и напредан рад. Они то не могу, јер им се не верује; а да неће, доказали су делом, пуштајући да се дође до изопачености, до које се дошло. Данашњи су намесници, својом вољом и важношћу своје власти, кроз три и по године, подржавали да се у Србији створи једно анархиско стање, па ипак, пошто је забуна унесена у све односе, пошто је допуштено да зараза продре у све слојеве друштва, скрхали су један режим и створили други, не према захтевима строге уставности и парламентарности, него према обзирима, који ничега заједничкога немају ни са Уставом ни са истинитим потребама земље. Режим, под којим Србија од тога доба живи, и одвише је скорашњи те да се о њему може одлучан суд донети, али, опет, према ономе што видимо да се досад урадило, слободно нам је још одсад прорећи да ће несређеност и растројство народа, исцрпљеност и обамрлост земље, бити једино наслеђе, које ће намесништво једнога дана пунолетном Владаоцу оставити.

Дело опоравлјања народа неће се ни моћи ни хтети отпочети пре другог августа 1894. године. Све наде народа српског одбачене су до на тај дан, јер је то дан, у који се може преломити криза, ако је Србији, уопште, суђено да не подлегне унутраш-

њој живој рани, која њу већ четвртину века нагриза и троши. У тај дан треба да се разбије магла која Србина дави и да животворна светлост осија Отаџбину, измучену, заморену, обамрлу. То може да буде један од најзначајнијих дана у новијој историји нашој, јер зора његова може да буде зора новога живота, зора здравога препорођаја српског.

И ако ми наше погледе баш на тај дан упиремо; ако их ни на којем другом не заустављамо, то је зато, што раније ништа не ишчекујемо, а доцније ништа не видимо. Само је тога дана могуће раскинути без повратка са једном мучном прошлошћу; само је тада могуће испресецати све везе са њом и заорати дубоку бразду између онога што је било и онога што настаје. Не учини ли се то тога дана, сутрадан је већ одоцњено. И, дај Боже, да не буде без повратка одоцњено! Треба хитати, не сме се нимало оклевати, да се повуче поуздан кордон, који ће спречити сваки додир и пресудно стати на пут да се зараза не пренесе. И кад се Владалац тога дана буде заклињао на Устав, он треба да се закуне на Устав, онакав какав је затекао, кад је на престо ступио, а не на Устав истумачен, изигран, погажен и крвљу поливен. А то само тако може учинити, ако тога дана да своме народу јасно разумети, да своју одговорност прима и пред народом и пред светом и пред историјом, али да неће да је меша ни

са чијом одговорношћу; да сваком оставља своју, да је поднесе и пред Уставом и пред законом и пред судом. Његова владавина треба да почне са њим и да буде и остане његова. Довољно је већ и то, што ће му се оставити на расправу једно тешко стање, које су други створили; не треба му стављати под заштиту још и тешке одговорности, које су други на себе навукли. Погрешка, која је учињена десетог августа 1872. године, не треба више да се понови. Она је повукла за собом преко двадесет година пометеног живота за народ и завршила се анархијом. За владаоца је повукла двадесет година штетне и узалудне борбе и завршила са абдикацијом. Не треба заборавити да слични узроци сличне последице за собом повлаче. И ако је допуштено преварити се једанпут, безумље би било наилазити на исте погрешке, кад је већ једном покушај учињен и искуство стечено.

Не учини ли се овако како ми кажемо; дозволи ли се, и овај пут, да владавина, која се буде другог августа 1894. године отпочела, потече, као природна последица, из стања, које јој је претходило; не одвоји ли се она одмах у почетку од њега; не појави ли се у својој властитој светлости; пусти ли се да се преко ње, ма и местимице, превуку облаци из прошлости и да је засену, — онда је омашена ствар, онда су се већ на нову владавину накалемила стара грешења, онда је, на прећутан начин, дана разре-

шителница за њих, а на јаван начин доказ, да се у владалачку заштиту узимљу. Aукторитет је владаоца у монархијама неодољиво јак све донде, док се наслања на истину и док брани правду. Онда се њиме у земљи може да учини све и, уместо да се троши, он се само снажи. На тај се начин тече оно дубоко поверење народа у свога владаоца, у коме се оличава снага отаџбине. Јер не треба изгубити из вида да свет другим очима, другим уважењем, гледа у државу, у којој су владалац и народ споразумни, а сасвим другим у ону, у којој су они у вечитом погађању, у трзавицама, или чак у борби.

Али, кад ми овако говоримо; кад овако много полажемо на то да се владавина пунолетног Краља, ни на који начин, па ма и привидно било, не везује са оном, која му је претходила; кад желимо да се одмах с почетка обележи видан синор између онога, што је било, и онога, што настаје, онда ми не замишљамо да први акт Владаочев треба да буде, да поведе парницу против оних, који су грешили, да их на одговор узимље, да их суди и казни. Не треба хитати, не треба се затрчавати, јер се, и у најбољој намери, може врло лако упасти у неправду. За прво познанство Владаоца са народом и народа са Владаоцем има много погоднијих и мирнијих начина. Није нужде да први корак Владаочев буде борба, јер не треба заборавити да је земља већ заморена,

да је сита борбе. Довољно је да он народу да јасно на знање, да ће стање, које он заснива, које ће његово име носити, бити ново, без икакве везе са стањем, које је пред њим било; да он неће да прави себе солидарна са туђим грешењима и да, примајући своју одговорност, не да да се помућује туђом одговорношћу. Толико је доста те да се позна један оштар и бистар поглед у ствари. Толико је доста, те да се опази да се у земљи уздиже нов aукторитет, да се јавља нова воља, да се креће нова снага, да први пут после дугих година ступа на политичку позорницу човек, слободан од свију веза страначких и личних, слободан од сваке предубеђене симпатије, или антипатије и који се дотле није дао понети ни једном од оних штетних струја, што су се у земљи укрштале и сударале. Таква реч, одлучна и разговетна, изговорена од таквог човека и у таквој прилици, прибрала би око себе све што је у народу здраво, све што је жељно одмора и реда, све што очекује правде и заштите, па да прегне на озбиљан рад.

XVII

Кад ово исписујемо, ми нимало не помишљамо на то, да се Владалац првог дана ослони на једну од странака, које данас стоје, и које ће још и онда

стајати, крваво завађене. Напротив, ми налазимо да ниједна од њих нема права очекивати да се одмах с почетка њој повери просецање нових путова за уставни српски живот. Стање, које Владалац затече у земљи, биће дело њиховога рада. Што су знале, то су створиле, а највећи интереси народа захтевају да то, што су створиле, час пре престане. Кад би се једној од њих поверило да отпочне дело препорођаја народног, то би у самом почетку изопачило ствар и осујетило је. Странке ће обуставити међусобну борбу пред Владаоцем, али ће нарушити примирје, чим буду опазиле да једна од њих поред њега стаје.

Први избори, који се после пунолетства Владаочевог изврше, треба да буду извршени под импулсом самог Владаоца, и то не у корист ма које политичке странке, него у искључној цели сазнања правога расположења духова у земљи. Те изборе треба да изврши један кабинет ad hoc, коме би била одређена цел и утврђен рок до свршетка избора скупштинских. Ту цел и тај рок треба да зна сваки; треба да је зна кабинет; треба да је зна цео народ. У привремености тога кабинета лежи успех целог покушаја, да се до слободног израза расположења народног доспе и да се положи правилна основа за даљи државни рад. Његов искључни задатак има бити да до што истинитијег критериума дође и др-

жавни брод једним поузданим ходом крене. Он треба до избора да зајемчи најстроже поштовање текста Устава и закона; треба да зајемчи сву слободу, коју они дају, а да, без поговора и оклевања, сузбије сваку ону, која се, мимо Устав и законе, а уз обману и интригу, хоће да протури. Треба пустити странке нека за изборе пораде саме, нека агитују, нека обећавају. Тога се рада њиховог не треба плашити. Само им треба дати могућност да све подједнако слободно пораде. Оне ће најбоље и најпресудније једна другој потрти све што је у њиховим програмима и обећањима претерано, неизвршљиво и штетно. И оно што из те парнице од њихових обећања буде преостало, изгубиће свој варљиви и опасни значај, чим се и странкама и народу буде дало разумети, да ни у ком случају неће бити испуњено више до онолико, колико изречно Устав и закони допуштају; да ће се у тим границама пустити да се сви интереси народа подмире, али да се неће у напредак дати да се, вишим интересима Отаџбине, политичке странке, у својој међусобној борби, пред народом, искусуравају. И кад се буде једном на чисто знало да је то тако; кад се буде разумело да ће се сва будућа кретања строго затворити у границе Устава; да се закони неће више доносити према једностраним обзирима страначким; да ће се државна служба добијати само према спреми и потреби, а не као награда за услуге,

учињене странкама и личностима; да се материјалне потребе за државу неће више подмиривати према надражљивим прохтевима појединих личности; да ће странкама бити остављена слободна употреба права да кабинете подржавају или обаљују, али да ће кабинети служити држави а не странкама; да ће кривице и злочини повући законске последице за све и свакога у подједнакој мери, — кад се све то буде начисто знало, онда ће се знатно пречистити све политичке странке од оних елемената, којих су данас пуне и које њихов здрави политички значај изопачавају. Отпашће од њих све што данас искључно рачуна на своју службу и ревност у странци, те да до угоднијег живота дође; а у страначки ће се живот унети здравља и истине, тим самим већ, што ће се из њих на тај начин у јакој мери истиснути полутанство, интрига и спекулација. Јер чим горе нестане фаворитизма, нестаће доле полутанства. Чим горе заседне истина, нестаће доле интриге; а преданост правим интересима земље горе укротиће све прохтеве недопуштене спекулације доле. Не кажемо да ће се живот народа од тих штетних израста за навек ослободити. Биће и после полутанства, интрига и спекулација; биће и даље прохтева и радова сумњиве моралности; али ће се сузбити у друге слојеве, пренеће се на друга поља и неће више бирати политику за искључни предмет своје експлоа-

тације, као што је то, на жалост, досад бивао случај, на штету често најузвишенијих интереса земље. Тек, ако се овај процес, ако се ово пречишћење сврши, моћи ће политичке странке и у Србији оличавати здрава државна начела и међусобним трењем уносити их пречишћена, редом, у корисну и практичну службу.

Кад се једном избори за прву Скупштину на овај начин изврше, кад из њих изађе једна већина скупштинска, онда овај кабинет, довршивши свој специјални задатак, треба да уступи место кабинету, који већина буде изнела, без обзира на то којој ће странци та већина припадати. Нека припада којој хоће, знаће и кабинет и та странка; знаће сви кабинети и све странке, да има некога у земљи, који не допушта да се живот народа српског исцрпљује и помета, никоме у хатар, никоме у инат. Сваки ће кабинет разумети, а разуме ће и свака странка да владалац у уставној монархији није само личност, која потписује указе и законе, па чак и онда, кад ти укази и закони уносе вашар у земљу, да и тај вашар озакоњавају и подржавају. За тај се бедем заклањало данашње намесништво све до августа месеца ове године. Али исто тако и странке и кабинети треба да разумеју да владалац није ни за то, да, за љубав нестрпљивости једне политичке странке, или за љубав неке личности, или, најпосле, за љубав неких сит-

них експеримената, потреса стање у земљи, без уставног разлога, као што је, на жалост, и то данашње намесништво урадило, опет у августу месецу ове године. Владалац има дужности, које су само његове. Он је чувар оних виших интереса земље, који се никаквим гласањем не решавају. Он је позван да их руководи и, кад је потреба, да се важношћу својом пред њих истави, те да снагом, која у њему лежи, одбије насртаје, па ма одкуда они потицали. И каогод што је његова дужност да српску државну идеју брани према туђину, исто је тако дужан да брани основе унутрашњег стања земаљског, кад се у њих у држави задре. То су две велике дужности. За њихово се испуњење и полаже она велика заклетва пред народом отаџбини; њих владаоци морају испуњавати. Па чак и онда кад је јасно да у томе успети неће, њихово је да их испуњавају и да са њима пропадају. У томе, управо, и лежи сва величанственост владалачког положаја у монархијама.

Кад Владалац једанпут на себе искрено прими ове дужности и кад се у народу опази да је тако и да таква решеност на престолу стоји, политичке странке постаће од часа питомије једна према другој. Нестаће оне дивљачке отмице о власт, које смо тако дуго у Србији били сведоци. Свака ће се од њих борити и даље, али ће се борити зато да оно начело, за које војује, у тој борби сазре. Свако ће од тих начела

доћи до своје примене, али редом и по мери зрелости своје. И чим власт изгуби драж да заголицава прохтеве себичности, личне или партиске, странке ће постати стрпљивије, и свака ће од њих тражити за себе живота и снаге само у гајењу и ширењу корисних идеја. Неће више ни једна имати разлога да обмањује народ и да га на тај начин за собом повуче, него ће се свака старати да га поучи, да га узнесе на висину начела свога, да га убеди у корисност његову и да га покрене за њим, јер ће то бити једини пут за успех. Посао ће бити тежи него досад, али у толико поузданији. Изборне агитације изгубиће ону заоштреност, која неизбежно, с једне стране, води у безакоње, а, с друге, у анархију. Биће мање бирачких апостола да народ потресају и забуњују, јер ће свакојако теже бити обавештавати га, него му обећавати и обмањивати га. Али ће народ поступно доведен бити до хладнијег процењивања и смишљенијег суда. Ако покадшто и погреши то неће више бити погрешке, које ће, као досад, задирати у саме основе његовог унутрашњег бића.

Ми знамо да ће нам многи, у својој нестрпљивости, довикнути да је пут, који ми предлажемо, и одвише спор. Спор, да! Ми то признајемо. Много је спорији посао васпитавати народ, него лагати га и развраћати; спорији је посао завести и утврдити ред,

него унети растројство у земљу. Посао је спор, али му се приступити мора. Да му се, у своје време, приступило било, уштеделе би се Србији дуге године застоја и штетног експериментисања. Данас извесно не би смо имали ни разлога да о овоме говоримо.

Али, ако је начин, који ми предлажемо, спор, нама изгледа да је он једини могућан. Све је друго досад покушано и своје резултате дало. А то је трајало скоро двадесет и пет година, па још и данас стојимо у месту и забуњено се око себе обазиремо не би ли ма где излаза угледали.

Међутим не би то у истини тако споро ишло. Од самога почетка ствари би морале други обрт узети, чим би се опазило да је ушао у игру нови фактор и да се изнела нова воља, која је себи иставила за цел да рашчисти политичку ситуацију и да приступи коренитом лечењу. И кад би за тим непосредно наишао озбиљан рад, непопрскан задњим мислима и пристрасношћу; кад би се странке ставиле у процеп да бирају: или да живе под истинитом уставношћу, или под чистим апсолутизмом, избор би био несумњив. Свака би од њих од часа разумела важност ове алтернативе по њихов сопствени опстанак. Процес сталожавања почео би одмах, и глас оних, који би хтели да га спрече остао би исто тако нечувен, као што је данас пресудан. А кад се тај процес једном озбиљно отпочне сви ће односи почети брзо да се исправљају,

а све ће ствари доћи у свој ред; јер треба знати да нема народа, у ком је лакше завести ред, од народа српског, само кад он једном опази да неко у земљи зна шта је то ред и да је збиљски прегао да га заведе.

Али, све баш нека би овај посао био и спорији, него што се нама чини, опет се нема куд — ваља му приступити. Довољно је да се осврнемо на оно како би ствари изгледале кад се не би пошло путем који ми овде, као најбољи, предлажемо. Претпоставимо за тренут, да се Владалац, кад на престо ступи, ослони на једну од политичких странака, па ма на коју то било; нека би са једном од њих отпочео своју владавину, већ тим самим актом учинио би да народ српски положи пред своју будућност један велики знак питања, јер би пред њега била бачена једна велика загонетка. Све би странке са старим неповерењем погледале једна у другу, растумачиле би тај акт као изазивање на борбу и примиле би је. Мржња и кивност распламтеле би се поново. Огорченост, која је, пред важношћу Владаочевом, за један тренут стала, према странци, која је на управи, запојила би сва даља кретања. Остале странке сматрале би да су жртвоване једној странци; нашле би се увређене и не би пристале да увреду опросте. Узалудне би биле све лепе намере Владаочеве, да утврди законитост и да заведе ред, јер се не би ве-

ровало органу, коме је то поверено. Странке у опозицији претеривале би у борби и грешиле би у избору средстава. Странка на влади претеривала би, исто тако, у одбрани и грешила би у употреби власти. Инат би убрзо постао једини компас и за једну и за другу. Aукторитет Владаочев ослабио би таман за толико, за колико би се морао позајмити странци на управи; а свакојако морао би јој се позајмити много. И то што би јој се позајмило, не би ишло ни на чије снажење, него на прост некористан утрошак. Таласи страсне разузданости наставили би да се ваљају исто онако као и данас, а црв, који се у саму срж српског државног организма увртео, продужио би свој разорни посао, можда опет за једну четвртину века! Владалац, видећи понесена и себе и државу овом опасном бујицом, покушавао би да се ухвати за другу странку; напустио би ову и прихватио би се треће; комбиновао би их међу собом на разне начине; свакој би позајмљивао од свога аукторитета, али свака би напразно утрошила све, што би јој се позајмило. Па, склизавајући овако са експеримента на експеримент, кад једног дана буде покушао да својом снагом стане на пут поводњу, који је све бране испровальивао, опазиће да је остао без снаге. И пошто се замори дугом узалудном борбом; пошто не остави ништа непокушано; пошто изблиза и на делу види сву поквареност, све одсуство патриотства, сву умрт-

вљеност врлина, — душом његовом неизоставно ће завладати разочараност, досада, очајање. Па како исти узроци воде истим резултатима, то не би било нимало безразложно прибојати се да — исто онако како је у првом намесништву лежао квасац за друго намесништво — у овом данашњем не буде замешено тесто за треће намесништво.

XVIII

Како ће у ствари, после године и по дана, бити, да ли онако како ми предлажемо, или овако како сад изложисмо, ми не знамо. Ми не проричемо будућност, него, просто, изводимо закључке из стања, које смо проживели и које је пред нама. Ми само посматрамо догађаје и доводимо их у њихову логичну везу. Полазећи од данашњега дана, редом смо се враћали кроз прошлост и тражили првобитни извор стања, у којем је Србија данас; тражили смо да утврдимо време, кад је то учињен прелом у животу народа. И у тој нашој истрази, ми смо наишли на 1868. годину, у којој је, без повратка, завршена једна епоха, и на 1869. годину, у којој је отпочета друга. На те смо године наишли и на њима смо се уставили. Ако смо нешто о будућности и проговорили, то смо учинили само за толико за колико нам је нужно било, те да извесне слике из прошлости

изнесемо и да их у будућности као углед ставимо. Шта је кадар да учини један јак aукторитет на престолу, какве успехе да постигне, какво уважење земљи да стече, какво поверење у себе да прибере, показало нам је у најближој прошлости доба седмогодишње владавине Кнеза Михајла. А какву је поремећеност, какво растројство, какво обезуважење пред светом, какво пропадање, кадро да донесе земљи и народу одсуство тога аукторитета на престолу — па било зато што га у извесним моментима није никако имало, или зато што се, у другим моментима, напразно трошити морао — показало нам је време, које је од његове смрти до данашњега дана протекло. Те две слике из најнепосредније прошлости избацили смо у будућност на углед и избор. И то нисмо учинили зато, што се не би дала и нека нова слика замислити и на избор ставити, него са разлога што би свака замисао, која не би природно потекла из самог живота народног, била опет један експеримент, а ми налазимо да су експерименти Србију већ и заморили и исцрпли. Мислили смо, па и сад мислимо, да ће народ српски лакше изабрати, кад му се пред очи ставе путови познати, преко којих је већ пролазио, него кад се постави у нужду да у непознатом правцу нове стазе пробија.

Нама би веома жао било, кад би нас ко криво разумети хтео, па закључио да се ми, у погледу на

устав, враћамо у стање, под којим је Србија про-вела размак од 1860. до 1868. године. Напротив, ми верујемо, а то смо и напред изрекли, да се у уставном кретању не сме ударати натраг и казали смо, да је нужно порадити час пре да се до висине данашњега Устава узнесемо, ако је он у нечему наше политичко образовање претекао. Али ми верујемо и то, да баш у овоме раду, Владалац има пресудну улогу; да у његовим рукама лежи барометар, којим се мери кретање живота народног и да он није само зато на престолу, да потписује оно што политичке странке, често у својој једностраности и тесногрудости, на потпис износе, или, што је још горе, да им у томе на сусрет изилази. Досад је било тако и видели смо да није добро било. Од сад би смо хтели да буде друкчије; хтели би смо да буде онако како је то у другим уставним монархијама, у којима је добро, па држимо да би и у нас добро било. Тако ми мислимо и те наше мисли износимо на среду без икаквих задњих смерова, а порадоваћемо се искрено и искрено ћемо прихватити и сваку другу, која би могла поузданије повести Србију здравоме животу.

Нема сумње да данас, благодарећи безизлазном тумарању, многи, свесно или несвесно, обрћу погледе своје на један „поштени и просвећени“ апсолутизам, и ми признајемо, да би и он био кадар да донесе

лека и да га је покадшто народима и доносио. Али у приликама, у којима се данас крећемо; у стању које је створено; у растројству које је потресло и изместило све односе и од њих направило један урнебесни неред, — у таквом стању, ми би смо морали претпоставити да Владалац треба да буде, не само изнад равнине обичних људи, него још и врло високо изнад обичне равнине добрих владалаца. Ми не би смо хтели и, управо, не би смо ни смели, ни у интересу земље, ни у његовом властитом интересу, да стављамо природу његову у мучно искушење. Он би морао бити не само добар владалац, него, управо, феномен, па да у хаосу, у којем ће се наћи, увек одржи правилну равнотежу између онога, што је потребно за живот народа, и онога, што је излишно и штетно. То може бити, а може и не бити тако. Феномени на престолу не појављују се сваки дан. Векови често склизну једни преко других док један донесу. А Србија, која је била те среће, да је у почетку овога века имала већ два феномена, Ђорђа и Милоша, била би и одвише нескромна кад би за полазну тачку свога даљег живота, узела једну тако неизвесну чињеницу, као што би била та, да ће јој при крају овога истог века пасти у део и трећи феномен. У осталом, апсолутизам се ствара сам; вољом и снагом онога, који хоће да буде апсолутан и ко носи у себи уверења да је то кадар да буде. Апсолутизам се не ствара гласањем, па чак и

онда кад се за њега гласало, не треба заборавити да је он пре тога био већ потпунце створен. И разлог, што ми ову могућност избацујемо из оквира наших посматрања, лежи у томе, што је при здравој вољи народа, и одвише не урачунљива.

XIX

Сводећи уједно све што смо досад, са потпуном искреношћу, рекли, ми закључујемо овом напоменом.

Србија је заморена и смалаксала. Остављена себи самој, она изнемаже. С њом је извршен цео низ експеримената, који су, овда искрено, онда цинички, предузимани. За двадесет и пет година, утрошен је један безброј министарстава, један устав и један владалац. И, кад је последњи експеримент окушан, почело се опет изнова. Живот се народа потреса без одмора и њим се исплаћују сви покушаји и сва грешења. Личне заблуде и страначка заслепљеност сисају и исцрпљују најздравије сокове и убризгавају отровну заразу у све дамаре организма државног. Корупција се размилила у све слојеве и, на кужном ветру, који не престаје над Србијом дувати, правда обамире, истина бледи, а грађанска слобода испира се крвљу. Парламентарност потискује Устав; насиље потискује парламентарност. Софизам

је прегазио здрави разум; савест је ућутала; принципи се крију, а злочин отимље право грађанства у политичком животу народа. Србијом се не управља више Уставом, законима, памећу и поштењем, него грубом силом и бестидним ујдурмама. Све кретање народа свело се на непрестано посртање и саплетање. Ниједан од оних основа, који државу државом, а народ народом чине, није остао усправан. Све је зањуњано, или искривљено. Људи су без aукторитета, закони су без снаге, установе су остављене на милост и немилост разузданих страсти, које се укрштају и сударају, а сударом роне и односе обале бића државног.

То стање није здраво стање. То је болест, и тешка и опасна. Она је у толико опаснија у колико, у овом бунилу, нико и не помишља да јој лека тражи. Изгледа да је сваки прегао да од самртника очупа што може. Обећавало се и обећано је све, и све је поречено. Изгубила се вера у свакога. Онај, који треба да чува и да штити од зла, од њега се ваља бранити. Дошло је страшно време да општину треба бранити од кмета, а државу од министара. Унутрашњи живот народа српског у пуном је расулу.

И докле то тако у Србији стоји, дотле догађаји светски око ње јуре своме решавању, без обзира на њу. За њих Србија нити је потреба, ни сметња. И кад сваки, у несређеној светској ситуацији, хита да се спреми, те да буде готов прихватити догађаје и поћи за

њима, народ српски стоји у месту, истрзан, обеснажен, онесвешћен, умртвљен — једном речи — избачен из утакмице, у којој јединој лежи остварење праведних и правилних аспирација државе српске и оправдање њенога постанка као државе и њенога опстанка међу државама.

И наша цел, пишући ово што смо написали, била је само та, да скренемо пажњу на несрећно стање земље, које њу, не само да узалудно исцрпљује и троши, него је још избацује из свију обрачуна светских, а од народа српског одстрањује све симпатије осталих народа. Јер тих симпатија ваља се учинити заслужан; извор њихов у нама је самим. А кад народ српски ником не верује, с каквим разлогом може тражити да њему ко верује? Шта је он за ових двадесет и пет година показао свету, те да његово поштовање и његове симпатије заслужи? Чиме је то доказао своју спремност за живот и напредак? Безумље и страсти, насиље и сплеткарство, растројство и нерад, нису никакве препоруке ни за кога, а за мале народе најмање. И кад се делом показује свету, да у једној земљи сваки са свачим спекулише, онда та земља и не може бити за друге земље ништа друго, до предмет политичких спекулација и експлоатација у пространијем обиму. Са каквим разлогом, или правом, можемо од кога му драго очекивати да наше националне аспирације помогне? Шта дајемо

као залогу да ћемо, кад се те аспирације остваре, бити кадри да нешто друго радимо, него ово што данас свету на углед износимо? Неред и нерад, порицање првих принципа законитости и истине, неће, извесно, ничије симпатије моћи пробудити. Од таквог народа нико се неће бојати, као противника; нико га неће зажелити, као пријатеља. Од њега ће се сваки клонити, да му се издаље подсмехне. А од свију јада, који један народ могу задесити, најтежији је заслужено презрење и подсмех.

Истина је да ћемо и у историји других народа наћи момената, у којима се боловало, исто тако као ово у нас. Али осим што су срећније географске прилике доприносиле да болест не остави тако опасних последица, као што их оставља у нас; осим што је јачи државни организам давао јој снажнијег отпора, него што га је наш организам кадар да да, — нигде, ни у којој држави, није болест тако дуго трајала као ово у нас. И у најредовнијем стању унутрашњем, за Србију је увек било мучно да се одржи на опасној међународној ветрометини, на којој је; снага њена тако је мала, да најмањи потрес осети и кад томе још додамо да је болест, која народ српски већ двадесет и пет година дави, постала хронична, ми се бојимо да већ нису почели откуцавати последњи часи, у којима још имамо могућности да пренемо и себи дођемо.

Тражећи изворе данашњем намесништву и стању, у којем живимо, нашли смо их у првом намесништву и хтели смо да ставимо на опрезу Србију, да за времена, скрене са пута, који може право да одведе у ново намесништво. Ми сматрамо да су за Србију експерименти са намесништвима довољни; да их Србија мора бити сита и да треба што пре да настане доба одмора и опорављања за њу.

У тој цели, и само у тој, написали смо ово.

———